

BOHEMISTYKA

1/2006

Rocznik VI – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Balowski

Komitet Redakcyjny:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Ernst Eichler (Lipsk), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Olomuniec), Svatava Machová (Praga), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenowa (Sofia), Walery Mokijenko (Sankt-Peterburg), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

Artykuły i studia

Marie Čechová, <i>Porozumění slyšenému a čtenému textu u žáků-imigrantů a cizinců</i>	1
Hana Krulíková, <i>Postoje studentů gymnázií k spisovné a obecné češtině versus jejich jazyková praxe</i>	16
Grażyna Balowska, <i>Problematyka czeszczyzny potocznej nieliterackiej (tzw. »obecna čeština«) na łamach czasopisma „Naše řeč” w latach dziewięćdziesiątych</i>	25
Agata Ostrowska-Knapik, <i>Wpływ czeski na innoślwiańską terminologię gimnastyczną</i>	47
Łukasz Godecki, <i>Atakować wojskiem, drużyną, a może pulkiem – dylematy wodzów prasłowiańskich i współczesnych językoznawców</i>	59

Recenzje, omówienia, noty

<i>Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó, k vydání připravili T. Hoskovec, O. Šeřík, R. Sova, Masarykova univerzita, Brno 2006, 308 s., ISBN 80-210-3955-8 (przez Witolda Mańczaka)</i>	70
<i>Andrej Ivanovič Izotov, Česká a ruská výzva jako funkčně sémantická kategorie/Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в сопоставлении с русским, nakl. L. Marek, Brno 2005, 274 s., ISBN 80-86263-62-2 (przez Ivana Kolářova)</i>	71
<i>Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích. (Sborník textů z mezinárodní vědecké konference. Ostrava 13-15.09.2005), red. Hana Szpová, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava 2005, s. 237, ISBN 80-7368-101-3 (przez Katarzynę Chrobak)</i>	74

Kronika

Mieczysław Balowski, <i>Jubileusz Profesor Marii Krčmowej</i>	79
Grażyna Balowska, <i>Jubileusz Profesor Aleny Macurovej</i>	81

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednolicenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać na dyskietce (wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 i wyższa) z jednym wydrukiem.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 20 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59-230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Raciborzu (47-400), ul. Juliusza Słowackiego 55, tel. (+ 48 32) 415 50 20, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

Porozumění slyšenému a čtenému textu u žáků-imigrantů a cizinců

V návaznosti na zjišťování úrovně psaní – stupně zvládnutí grafiky a pravopisu – u žáků-imigrantů a cizinců v r. 2004 (Čechová, Zimová 2004–2005) jsme připravili na rok 2005 průzkum stavu porozumění českému textu slyšenému a čtenému. V obou případech s cílem zjistit aktuální stav a na základě toho vyvodit závěry, jak vést žáky-imigranty i cizince, aby se jejich porozumění českému textu zlepšovalo.

Vypracovali jsme texty čtyř úrovní podle náročnosti – použili jsme dva shodné texty s dříve použitými diktáty. Nepoužili jsme text lyrický úvahový, pro jeho náročnost myšlenkovou a absenci faktů; pro nejvyšší úroveň jsme našli nový, populárně naučný text s převahou prvků popisných.

Průzkum porozumění byl předem připraven ve dvou fázích:

- a) poslech a odpovědi na otázky vztahující se k ukázce a vymezení významu několika slov v ní užitých – dotazník A,
- b) čtení téhož textu s týmiž úkoly – dotazník B.

Porozumění textu bylo hodnoceno podle vyjádřených odpovědí na otázky a podle identifikace významu slov vybraných z textu.

Po zhotovení textů a vypracování úkolů k nim (viz přílohy) jsme uskutečnili šetření na naší výzkumné škole v Bělé pod Bezdězem: žákům byl dvakrát přečten text příslušné (1.–3.) úrovně (tu určil jejich vyučující češtiny), poté žáci odpovídali na 6–12 otázek vycházejících z obsahu textu a vymezili význam 3–12 slov v textu užitých. Vyplněný dotazník hned žáci odevzdali. Následovalo rozdávání textu žákům i s příloženými otázkami, na něž žáci znovu odpovídali, tentokrát

s možnostmi k textu se vracet, hledat a nalézat v něm odpovědi na otázky. Nejvyšší, 4. úroveň byla určena vyspělým komunikantům, především středoškolákům, ta v Bělé ověřována nebyla.

Metoda i postup práce se ukázaly jako přiměřené, a proto jsme je už neměnili. Obrátili jsme se na naše dlouholeté spolupracovníky z různých fakult (PF UJEP Ústí nad Labem, FF UK v Praze a PF UK v Praze, z PF JU v Českých Budějovicích), na školy základní a střední v dosahu naší působnosti s žádostí o spolupráci: provést průzkum podle přiložených instrukcí. S obdobným dotazem jsme se obrátili i na spolupracující zahraniční bohemistické katedry v Německu a v Polsku. Průzkum provedli kromě pracovníků uvedených fakult i někteří studenti v rámci seminárních prací a své pedagogické praxe, u žáků a studentů v různých regionech: v severních i jižních Čechách, v Praze a středních Čechách.

Zároveň zadali učitelé v Bechyni tytéž úkoly v kontrolních třídách základní školy (v 3. ročníku 1. úroveň, v 6. r. 2. úroveň, v 7.–9. 3. úroveň a u vybraných žáků 9. ročníku 4. úroveň) i dětem českého původu, kontrolní vzorek obsáhl 95 žáků. Tím jsme získali možnost porovnání. Vyplněné dotazníky všech čtyř úrovní (začátečníci, mírně pokročilí, pokročilí, vyspělí) jsme podrobili analýze.

Respondenty byli z hlediska původu žáci a studenti z nejrůznějších zemí a kontinentů: od USA a Kubu přes Namibii, Kongo, Mongolsko po Vietnam, Čínu, Japonsko a Koreu, převažovali ovšem Evropané, z nich hlavně Ukrajinci, Němci, Slováci, Chorvati, jednotlivci byli z Ruska, Slovinska, Bulharska, Maďarska, Francie, Itálie, Holandska...

Objektem průzkumu byli žáci od 1. stupně ZŠ až po vysokoškoláky a dospělé soukromé osoby, přičemž s texty 1. a 2. úrovně pracovali nejen žáci ZŠ, ale všichni začátečníci a mírně pokročilí bez ohledu na věk a typ školy. Text pro pokročilé, 3. úrovně, z oblasti běžně dorozumívací byl relativně obsáhlý a k jeho pojetí se vztahovalo nejvíce otázek (12) a úkolů (14) – vyplňovali ho někteří žáci nejvyšších ročníků ZŠ a středoškoláci převážně pobývající v Česku už řadu let (minimálně dva roky), někteří zahraniční vysokoškoláci

orientovaní na bohemistiku v nejvyšších ročnících a některé navrá-
tivší se děti emigrantů. S odborným textem 4. úrovně se zabývali vy-
braní jednotlivci z posledních ročníků ZŠ, převážně pak vyspělí středo-
školaři vyšších ročníků s dlouhodobým pobytem v České republice.

Největší rozdíl byl podle očekávání zjištěn mezi respondenty do-
tazníku 3. úrovně – někteří jednotlivci (např. Němci, ale i Slované) si-
ce rozuměli, ale nezvládli stavbu odpověďové věty (*kolo, kterým je
dobře jezdit; auto, ke kterému patří stroj, o který určeny to a neobvy-
kly, auto s dobrý ovládat*) a/nebo nerozuměli jednotlivým výrazům
(německý student: *obul si pelišky*), ojedinele nerozuměli (1x Číňan
pobývající v Česku 2 roky).

Oba jednodušší texty (původně určené jako diktáty) umožnily také
porovnat i grafické a pravopisné výkony u dalších desítek žáků.
Zjištění z předchozích šetření se plně potvrdila, a to jak co do typů
nedostatků, tak co do jejich frekvence (zvláště v kvantitě, v záměně
a vypouštění písmen).

Tři texty (1., 2. a 4. úrovně) se osvědčily plně jak co do jejich roz-
sahu, tak i náročnosti i pro běžnou práci ve vyučovací hodině. Text
ověřující 3. úroveň osvojení češtiny se ukázal jako příliš rozsáhlý,
takže při druhém vyplňování dotazníku (12 otázek a 14 vymezení
významu slov) několik respondentů pro únavu nebo netrpělivost na-
psalo: viz dotazník A. Někteří zadavatelé dotazníku měli pochybnosti
o dvou slovech určených k vymezení, *trám* a *pelišky*. Obě slova byla
vybrána záměrně, neboť jde o výrazy necentrální slovní zásoby, je-
jichž znalost svědčí o hlubším zvládnutí češtiny a už před zadáním se
nepředpokládalo, že všechna slova všichni respondenti znají.

V následujícím výkladu bylo využito mnou zpracovaných podkla-
dů od 112 respondentů, celkem 214 dotazníků (několik respondentů
odevzdalo jen jeden vyplněný dotazník, odpovědi negramotných za-
psal exploatátor¹), přitom nejvyšší vypovídací hodnotu mají informa-

¹ Dosažené výsledky u tohoto vzorku respondentů byly konfrontovány s výsled-
ky dosaženými spoluřešitelkami, L. Zimovou (35 respondentů), J. Šindelářovou
(100) a Z. Millerovou (15), a potvrzeny.

ce o 3. úrovni porozumění, těch bylo k dispozici 107 (ostatních méně,
po 48, 43 a 4. úrovně jen pro srovnání 16).

I v této etapě šetření – jako v roce 2004 – byla prokázána závislost
nedostatků v zápise na původu respondentů. Evidentní to je u Slova-
nů; u nich převažují chyby v kvantitě, projevují se vlivy odchylných
vazeb a kolokací rodného jazyka, u Němců pak je vedle toho časté
vypuštění háčků – *Tomasek, hracky* atd.), záměna souhlásek a písmen
je označujících (*pavouchy* = pavouky, *spřipající* (*schody*), *obládá* =
ovládá), záměna souhlásek a je označujících písmen, především zně-
lých a neznělých, např. *mýž* (myš), *strahy* (strachy) leckdy neslyší
změkčené souhlásky *jezdy* (jezdí), a tak často píšou v koncovkách
měkkých adjektiv -ý: *informativný kniha, nočný, speciálně*. U Ukra-
jinců jsme zjistili (stejně jako už v jejich diktátech) záměnu *y – u, i – u*,
u Poláků *g* místo *h*, *w* místo *v*, doplňování samohláskového písmena
do pobočné slabiky *pylná* (plná), především, ale nejen u Korejců
chyběla koncová souhlásková písmena (např. u Rusky *-l* v přičestí:
dovodi, plaka).

Zjištění o nedostacích v kvantitě, projevujících se chybami v dia-
kritice, oproti minulým šetřením jsme obohatili o poznatek, že nad-
měrný výskyt dlouhých samohláskových písmen u určitých sloves-
ných tvarů a u deverbativních substantiv je způsoben vlivem dlouhé
samohlásky v infinitivu základového slovesa: *hráčky* < *hrát* (*si*), *spáli*
< *spát*, *stál se* < *stát se*, ale i naopak *s usměvem* < *usmát se/usmívat se*.
Chyb v diakritice přibývá, je-li ve víceslabičném slově několik dlou-
hých samohláskových písmen nebo několik souhláskových písmen
s háčky. Respondenti opakovaně psali: *skřipající* (*schody*), *dřevené*
(*hračky*).

Z pravopisných nedostatků se ve větší míře kromě chyb v *i/y*
(obdobných jako u českých žáků) po obojetných písmenech *obvikle*,
mítina, v *postely* (uvnitř slova i v koncovce) objevily chyby i po
tvrdých (u dospělejší mládeže: *chib*), v psaní *mě* a *mně* (*vzájemě*,
příjemě). Opět i tady (jako i dříve v diktátech) se objevovalo psaní
slov dohromady u předložky a jména, zvláště zájmena: *vruce, nalou-
ce, naněm, vněm* – vůbec nejčastější chyba u žáků českých, *přikterém*,

sněkým, ovšem (= o všem, neodlišeno od *ovšem*), i jiných kratších slov: *jeto, ženani* (spadl), psaní *se/si* dohromady se slovesem: *vzalsi, užítisi*, vyskytly se záměny předložek *s* a *z* (*z vojačkem, z hrackem, z usměvem, s nitek* = z nitek), i jindy záměna *s* a *z* i jiných písmen: *přez, spatky, věčší...* a vypouštění písmen (*prkoumal*). Setkali jsme se i s nadměrným rozčleňováním, zvláště u příslovečných spřežek (*od někud, jak mile, od tah* (psa)). Potvrdil se tedy problém s rozpoznáním hranice slov.

Hlavní úkol námi sledovaný byl porovnat paralelní výsledky u odpovědí na tytéž otázky k slyšenému (A) a čtenému (B) textu. Podle předpokladu přineslo vyplnění 2. dotazníku (opakované vyplnění po četbě) poněkud lepší výsledky: někdy v A dotazníku chybělo řešení či bylo chybné, nepřesné, kdežto v B náležité (*strach*, vymezen v A opakovaně jako *pocit*, v B jako *pocit, když se člověk bojí*).

Vcelku však byly mezi jednotlivými respondenty zjištěny značné rozdíly v poměru výsledků dotazníku A (tj. prvním – po poslechu) a B (tj. po následném čtení), mnohá řešení byla v B doplněna, zpřesněna a opravena, např. opraven počet hrajících si holčiček, avšak nikoli ve všech odpovědích a rozhodně nikoli u všech žáků. Některá řešení však byla lepší v 1. dotazníku, takže lze uvažovat i o tom, že respondent pozorněji naslouchal, než četl, resp. pracoval napoprvé s větším zájmem. Tím si lze vysvětlit, že někdy bylo naopak vypuštěno řešení v 2. dotazníku, i když – podle očekávání – častěji chybělo řešení v dotazníku prvním. V obou dotaznících (častěji v prvním) pak někteří respondenti (jak cizího, tak českého původu) měnili smysl sdělení: *pes byl šedý malý* místo *velký černý*, *hrály si v lese na kopci* místo *na louce*, *pán byl v lese*, *v práci* místo *doma*, *děti přespaly na venkově*, *u hory* místo *na mýtině*; někdy uváděli nesmyslné řešení, např. cizinec ke slovu *mýtina* uvedl *mydlid*.

Dokonce i v nižších kategoriích a mladších žáků se projevila schopnost orientovat se v textu na základě klíčových slov otázky a podle toho z textu vybrat, vlastně opsat odpověď, i když se pak někdy ukázalo, že určitému slovu nerozumějí (např. na otázku *Kde přespali?* v A dotazníku 2. úrovně: *na venkově, v lese*, v B (podle textu:) *na*

osamělé mýtině; přitom se v rozhovoru ukázalo, že žák neví, co je *mýtina* (viz otázka a odpovědi při rozhovoru: řekni, co se k sobě hodí, co jde k sobě: Nahrad' některé slovo slovem *mýtina*, jde-li to: *na cestě rostly mýtiny – nejde; seděli jsme na mýtině – jde, ne, nejde to; děti byly na mýtině v houští – nejde to; děti byly na louce v lese – byli na mýtině?/nejde to*).

Míra toho, jak se respondenti přidržovali v odpovědích předlohy, byla u jednotlivců různá, samozřejmě byla vyšší v dotazníku B, vynikající např. u studenta sexty z Holandska (2 roky v ČR), než A – viz odpověď na otázku v dotazníku 1. úrovně (i u českých žáků): *Plakala holčička strachy?* (text: *trásla se strachy*). Častější kladná odpověď byla v dotazníku A. Pozitivní odpověď lze vysvětlit i běžným společným výskytem strachu, třesení se z něho a pláče.

V jednotlivých případech nenáležita řešení, protože respondent nerozuměl (na otázku: *Kam se večer vypravili?* odpověděl: *vojácci, autička, vláčky, koničci; Jaký byl cíl cesty?: s horských stezkach*), v B dotazníku byla někdy zaviněna tím, že respondent opsal větu z předlohy, v níž bylo použito klíčového slova otázky, např. na otázku *Jaký byl cíl cesty?* zněla odpověď: *Dlouho jsme se vzájemně radili o cíli své cesty*; v dotazníku A byly v uváděných případech odpovědi příměřejší: *výlet do hory, spali u hory*.

Při předpokládaném výčtu předmětů nebo činitelů běžně respondenti neuvedli výčet úplný. Neúplná řada se častěji objevovala v dotazníku A, tj. při vyplňování po pouhém poslechu, jindy si tam respondenti naopak přidávali (opakovaně se mezi vyjmenovávanými hračkami vyskytl *indián* – viz v textu: *Jako indián se doplžil...*). Chybějící údaje připisujeme tomu, že si je žáci nezapamatovali, nepokládáme proto za podstatné, zda byly uvedeny všechny údaje.

Třebaže hlavním záměrem nebylo zkoumání schopnosti respondentů vystavět českou větu, získali jsme z této oblasti významné poznatky. Lze konstatovat, že v dotaznících B se zapojení odpovědí na otázku zlepšovalo vlivem předlohy, avšak vcelku se ve větné stavbě projevily velké nedostatky – viz už výše uvedené některé výpovědi, nezapojené do kontextu, dále pak nevhodné opakování části otázkové

věty v odpovědi: *Kterou věc si vzal s sebou? Vzal si za věc baterku, vadná stavba větných konstrukcí, zvláště souvětých: při významných okamžiků, auto, kterém může jezdit/kterému můžeme ovládat, člověk, který žije ve India, druh člověka, které žila v Americe* – s nedostatky především ve shodě v rodě a čísle u přívlastku: *obrázkovou encyklopedie* a přísudku, a to i u 4. úrovně: *se přidává různé druhy látek*.

Nejčastěji byl porušován slovosled u Němců: *Holčička trásla se strachy, kde narodil se, že stane se něco strašného*, problémy měli nejen oni s vazbami sloves, zaměňovány byly vazby genitivní a akuzativní: *Chtěl zažít nějakého dobrodružství*, na otázku *Kam?* k slovesu *dovedl* připojili někteří místo příslovecného doplnění tvar v 3. pádě, vůbec řada vad se týkala stavby příslovecných spojení: *do první poschodí, po 8 (osmé) hodin, na nějaké místě, pomocí baterkami*, záměny ve významu i užívání příslovcí *kde* a *kam*, *kdy* a *kde*, *nikdy* a zájmena *nikdo* (*den, kde se narodil, ve škole se už nikdy neučil*), zájmen *nikdo* a *někdo* (*že je někde nikdo sám*).

Četnější byla záměna předložek v příslovecných pádech: *v narozeninách* (o), *do spaní* (na), *cestovali jsme před lese* (po lese), vyskytla se i nadměrná vokalizace předložek: *se holčičkami*.

Frekventované byly odpovědi heslovité, bez napojení odpovědi na otázku (*V jaký významný den se příběh udál?* Častá odpověď: *narozeniny*). Respondenti odpovídali na jinou než položenou otázku, např. Který dopravní prostředek použili? *Vlakem* (tj. odpověď na otázku, čím jeli), *do vlaku* (v dotazníku B opsali část konstrukce z ukázky), Jak prožili den? (*v lese*, odpovídali tedy na otázku kde, ne jak: *příjemně*). V odpovědi užili slova nebo jemu příbuzného z otázky: Kde táborníci přespali? *V táboře* (místo: na mýtině), někteří respondenti neodpověděli na otázku, kdo byl na půdě, ale co tam Tomášek slyšel: *houkání sovy, pištění myši...*, nebo co tam bylo: *dřevěné hračky*.

Vcelku i stavbu odpovědi na otázky zvládli respondenti všech úrovní poměrně lépe než vymezování významu užitých slov (totéž se týká i českých žáků).

Všechny uvedené jevy byly frekventovanější v dotazníku A než B.

Při posuzování vymezených významů vybraných slov jsme se shledali s nedostatky očekávanými: mnozí mnohé významy slova neznali – nejčastěji se vyskytovala neurčená slova ve 3. úrovni textu: *trám, pelíšek, řidičeji indián* (zajímavé bylo, že slovo *pavučina* většina znala, řídké bylo ztotožnění pavučiny s domkem pro pavouka a s pavoukem); v ostatních dotaznicích (tj. 1., 2. a 4. úrovně) se neurčená slova více střídala.

Někteří respondenti (včetně českých) si ani neuvědomili, že význam slova neznají, často také nepřihlíželi ke kontextu. O tom svědčí příklady:

- *narozeniny* – den narození osoby (časté i u českých dětí);
- *osamělá* – samostatná, jedinečná, jediná;
- *dováděly* – přivedly (bez ohledu na kontext);
- *trám* – „udělal nějaký kotrmelec“, tramvaj (srov. angl. *tram*), nepotřebná věc, kámen, roura/trubice na odvádění vody, štangle, klacek, – blíže správnému řešení byly: masivní dřevo, velký kus dřeva, dřevěná deska, prkno, které je u dveří, to, co je mezi místnostmi pode dveřmi (záměna: práh a trám);
- *pelíšek* – obul si pelíšky (záměna pelíšku a bot); obvykle respondenti ztotožnili pelíšek s postelí (nepochybně i pod vlivem užití slova v ukázce: *vylezl z pelíšku ... lehl si do postele*), ale i dokonce s peřinou: „používáme v posteli do spaní“, s místem pro psa/zvíře;
- *indián* – vyjmenovávali nepodstatné znaky: člověk vymalovaný/s pomalovaný/rozmalovaným obličejem a žije ve společenství jiných lidí, „myž (opraveno na muž) v pozdní době z barvama na tváři a s peřím na hlavě“, ale také: muž, který už nežije;
- *mýtina* – vymytý kus země, velká pláň, louka někde vysoko, „podobný sušině je tam skoro samá pustina“, „že tam nikdo není jako kdyby to byla poušť“, „místo, kde je kořen“;
- *pohltily* – zaskočilo, zarazilo; spolklly, snědly (v rozporu s kontextem: *lesy*).

Při vymezování významu slov jsme byli svědky záměny slov podobně znějících: *dívka* – *dirka*, *vymýcený* – *vymytý*, *zachumlal* – *zasmuchl*.

Vedle neznalosti významu slov (na 3. úrovni především u slov necentrální slovní zásoby) se ve vymezení významu žáci-imigranti a cizinci – ale stejně tak i žáci-Češi – potýkali s vyjádřením sémantiky daných slov. V ideálním případě jsme očekávali výklad, opis nebo užití synonyma. Ty se uplatnily, ale běžnější byl výčet, převážně neúplný (poklad = zlato, stříbro, mince; suroviny = plyn, ropa...), pouhý příklad (poklad = zlato), přiřazení slova k pojmu nadřazenému (baterka = světlo, pyžamo = noční oblečení). Často jsme se setkávali i s vymezením užším (dárek = *to, co dostávám k narozeninám*), širším (batoh = *taška/tažka*), užším i širším zároveň (batoh = *taška do školy, to, co se nosí na zádech*), pavučina = *sít' v rozích*, dárek = *překvapení věc*), vymezením na základě nepodstatných znaků: dárek = *věk zabalená v papíru*, narozeniny = *den, kdy dostanete dort, když člověk má vi let (= výlet)*, vymezením neurčitým: dobrodružství = *to, co chce každý zažít, nezapomenutelný zážitek...* Zajímavé bylo (dítě-imigrant žijící v městě) ztotožnění louky s pastvou. Ani ve způsobu vymezení významu se neodlišují imigranti a cizinci od českých žáků, jak ukázaly výsledky dotazníků kontrolní školy z vybraného jihočeského města.

Místo vymezení (definování, opisu) významu slova nebo jeho synonyma respondenti (i čeští) v nižší úrovni slovo užili, zapojili ho pouze do spojení, eventuálně do věty (narozeniny – *Tomášek měl narozeniny, dovádět – dovádějí holčičky*, dárek – *Tomášek dostal dárek*), aniž by jeho význam identifikovali, jindy slovní spojení rozvedli ve vedlejší větu (auto na dálkové ovládání – *auto, které jezdí na ovládání*), někdy jen přívlastek shodný zaměnili za neshodný (obrázková encyklopedie – *encyklopedie s obrázky*).

Němečtí a polští studenti bohemistiky-začátečníci udávali k českému slovu německý/polský ekvivalent, převážně náležitý.

Ze získaných poznatků lze vyvodit, že způsob chápání významu slov je převážně jen obrysový, osvojený přímou komunikační zkušeností a odhadovaný z kontextu.

Samostatně formulované odpovědi přinesly poznatky i z oblasti funkční morfologie: především u studentů německého původu se vy-

skytovala záměna mluvnického rodu (*z hrackem, s hračky, za pižamu, s obrázkami*), totéž jsme zjistili u malých dětí, začátečníků: na otázku: *Jaký byl pes?* zněla odpověď: *černý malá*, u mírně pokročilých: *osamělá – byli sami*. Občas docházelo i k záměně čísla (*všude bylo pavučina, hodně prachů* = plurál slova prach), o pádu viz už i vpředu, doplníme ještě užití nominativního tvaru místo akuzativního v předmětu (*láká mladí chlapci*), nebo místo genitivu (*od pavouci*).

Občas respondenti neodlišili slovesa trvací a opětovací – *rychle běhal dom*, užili i aktivního tvaru místo pasivního, jindy nezvratného slovesa na místě zvrtného – *dívky hraly na louce*. Objevili jsme i užití zvrtného slovesa místo nezvratného (*když se usnul*, srov. *když se probudil*)².

V odpovědích respondentů jsme si všimli odchylek od systémových, noremních tvarů: místo tvarů podle vzoru kost jsme nacházeli produktivní tvary podle vzoru píseň: *myše, věce*, tvary podle vzoru žena u feminin patřících k jiným vzorům: *myša, s usměvem na tvaře, v postele*, ale i u maskulin (*po kopcach*). V souvislosti se skloňováním uveďme ještě nenoremní střídnice hláskové: *muchy* (srov. *moucha – much*), *pavúk* (srov. *pavučina*). Relativně v malé míře jsme našli obecněčeské tvary: *v kterém datumu; kolo, na kterém dobře jezdí; nový kalhoty; s rozbitýma dveřma; s pavučinama; sřipajícima schodama*, viz i podobu *v kapce* (v kapse), *od jednoho místa do druhého, v běžném životě, s dřevěnejma hračkama*.

Zajímavé je zjištění o slovtvorné kreativitě některých respondentů, např. užití 1. st. zdobněliny *autko*, podoba *svítilko* místo svítlna, svítidlo, některé nesystémové podoby: *zastaralený, vojačičky* (= vojáků), *obydlení* (= obyvatelé).

* * *

Průzkum stupně porozumění českému textu u imigrantů a cizinců přinesl mnohá zajímavá zjištění, přitom některá z nich platí i o respon-

² Zaměňuje se *doma* a *domů/domu*, *dům* a *domov* (*odešel z doma, pán psa byl v domů*), ev. *doma* a *domova*.

dentech českého původu: Porozumění textu se ověřuje v odpovědích na otázky vztahující se k textu a vymezením významu nosných slov v textu se vyskytujících. Přitom se však vyžaduje i jistý stupeň schopnosti vyjádření, takže nejde o zjištění jedné kompetence, ale o více kompetencí. Účastna je schopnost krátkodobé paměti při odpovědích po vyslechnutí textu a schopnost orientace v textu čteném. Při vymezení významu slov se navíc uplatňuje schopnost zobecnění významu na úrovni pojmu, vlastně je to pokus o vypracování slovníkového hesla.

Analýza přinesla poznání, že vymezení významu užitých slov nesvědčí jen o schopnosti komunikační: rozumět slovu a jeho význam vyložit, popsat, uvést synonymum, či jinak ho identifikovat, ale svědčí i o úrovni myšlení, schopnosti abstrakce a zobecnění, neboť některý respondent předtím odpověděl na všechny otázky perfektně, ale význam náležitě nevymezil – to se opakovalo ve více případech i u vysokoškoláků a zvláště velmi často u žáků českých.

Výsledky dotazníků, především vyšší úroveň, prokázaly, že úspěšný řešitel je komunikačně i mentálně vyspělý. Současně se potvrdilo, že dlouhý text a množství úkolů – i když jim respondent rozumí, zvláště dysgrafie natolik unaví, že (v 2. dotazníku, tj. po opakované recepci, po poslechu a po vlastním čtení) řešení nedotáhne do konce. Naopak překvapila precizní vymezení významu slov u některých imigrantů dvanácti–až čtrnáctiletých.

Průzkum prokázal, že individuální rozdíly mezi žáky a studenty mají podstatně větší vliv na výkon než délka studia češtiny, dále to, že rychleji si češtinu osvojují imigranti, zvláště mladšího věku, než oboroví studenti češtiny studující v zahraničí³.

Tento fakt přesvědčuje o nutnosti dlouhodobějšího, alespoň půlročního pobytu těchto studentů u nás v českém prostředí (dítě-imigrant po půl roce už většinou komunikuje), aby se zapojili do běžné komunikační praxe v přirozeném prostředí. Nutné je také změnit

³ Setkali jsme se však i s vietnamskými dětmi kolem 7 let, narozenými už v ČR, které téměř nerozumějí česky, a to hlavně proto, že jejich rodiče nemluví česky.

někde zaběhnutou vysokoškolskou praxi komunikovat s těmito studenty o češtině v jejich rodném jazyce, a to i v nejvyšších ročnících vysokoškolského studia; v přednáškách i v běžném styku vysokoškolského učitele se studenty je nutné mluvit česky (alespoň od 3. ročníku).

U populárně naučného textu (4. úroveň) byl úspěch řešení nepochybně ovlivněn i předchozími znalostmi, resp. neznalostmi respondentů z oblasti chemie; tato skutečnost znesnadňuje odlišení toho, zda šlo o komunikační, či odborný nedostatek, či o obojí.

Z didaktického a metodického hlediska se potvrdilo, že vhodnější pro práci zaměřenou na porozumění textu, jež se nabízí i ve vyučovací hodině (také proběhla v kontrolní české třídě) je kratší text s méně úkoly, aby žáci nebyli unaveni nebo aby je práce nepřestala těšit.

Jak pro žáky cizího původu, tak i pro české žáky je nezbytná soustavná příprava na přijetí, pochopení textu: soustavná práce se slovem – každé neběžné (u cizince každé) vysvětlit – synonymem, opisem, výkladem – a vysvětlení doprovodit užitím slova ve spojeních a větách, sloves ve vazbách, předložek ve spojení se všemi možnými pády a v různých funkcích (předmětových a příslovečných), jinak žáci cizího, ale i českého původu si osvojují význam slov (a jejich užití) nepřesně, ba nesprávně.

Nutné je:

- pěstování (s ověřováním) pochopení obsahu textu po poslechu,
- pěstování (s ověřováním) schopnosti orientovat se v textu čteném s vyhledáváním a užíváním klíčových slov, nesoucích sémantickou zátěž,
- pěstování schopnosti odpovídat na otázky vztahující se k textu – s používáním v něm užitých slov, ale v tvarech přiměřených smyslu otázky a zároveň se zřetelem ke stavbě odpověďové výpovědi,
- rovněž i naopak: učit se tvořit otázky týkající se smyslu výpovědi v slyšeném i čteném textu a i na ně (si) odpovídat s užitím výpovědi strukturované: východisko – jádro výpovědi,

– nespokojovat se s heslovitými, chaotickými formulacemi, začínajícími: *že jako..., tak nějak...*, s odpověďmi, v nichž není respektován celkový kontext komunikace.

Srovnání výsledků žáků cizího původu a českých žáků prokázalo, že v mnoha ukazatelích jsou shody, takže cesty vedoucí k nápravě by bylo třeba uplatnit ve výuce češtiny vůbec. Jako zvlášť zajímavá se jeví skutečnost, jako by žáci-cizinci do jisté míry, procházeli ontogenetickým vývojem českých dětí.

Literatura

Čechová M., Zimová L., 2004–2005, *Pravopisné problémy žáků-cizinců*, „Český jazyk a literatura“ LV, s. 59–67.

Příloha 1. První úroveň – začátečníci

Na louce nad cestou dovádějí tři malé holčičky. Hrají si s velkým černým psem. Pes nejmenší děvčátko povalil. To začalo křičet. Začal jsem psa tahat od dívky, ale šlo to těžko, než se to povedlo. I pak se holčička třásla strachy. Potom jsem psa dovedl domů. Jeho pán již přicházel a velice mi děkoval.

1. Byly holčičky čtyři?
2. Kde si hrály holčičky?
3. Jaký byl pes, který děvčátko povalil?
4. Plakala holčička strachy?
5. Kde byl pán psa?
6. Jak pomohl vypravěč děvčátku?
7. Napiš, co znamenají slova:
 - *povalil*
 - *dovádějí*
 - *dovedl*

Příloha 2. Druhá úroveň – mírně pokročili

Prázdninový výlet

Ke konci prázdnin jsme si vzpomněli, že bychom se měli vydat na poslední prázdninový výlet. Dlouho jsme se vzájemně radili o cíli své cesty. Nakonec jsme uposlechli otcovy rady, sbalili batoh a vyjeli do hor.

Do vlaku, který odjížděl po osmé hodině, jsme nastoupili na poslední chvíli. Vystoupili jsme na venkovském nádraží, prošli vsí a zanedlouho nás pohltily hluboké lesy. Celý den jsme prožili velmi příjemně. Stoupali jsme po horských stezkách a pozorovali přírodu. Před setměním jsme se utábořili na osamělé mýtině. Byli jsme značně unaveni, a proto jsme se brzy uložili ke spánku.

1. Jaký byl cíl prázdninové cesty?
2. Který dopravní prostředek výletníci použili?
3. V kolik hodin odjížděli?
4. Jak prožili celý den?
5. Kde táborníci přespali?
6. Vysvětli slovo *mýtina*, nahraď ho slovem podobného významu.
7. Vysvětli slova:
 - *batoh*
 - *pohltily*
 - *osamělá*

Příloha 3. Třetí úroveň – pokročilí

Narozeniny

Malý Tomášek měl narozeniny. Dostal spoustu dárků. Horské kolo, míč, obrázkovou encyklopedii, auto na dálkové ovládání a nové kalhoty. Z věcí měl obrovskou radost, ale něco mu přesto chybělo. Chtěl zažít nějaké dobrodružství, třeba i s trochou strachu.

Počkal, až rodiče večer usnou. Vylezl z vyhrátého pelišku, obul si boty, na pyžamo si navlékl bundu, vzal si baterku a tajně vyšel z domu. Jako indián se doplížil až ke staré škole, ve které se už dávno nikdo neučil. Velké pavučiny na rozbitých dveřích ho sice děsily, ale proklouzl dovnitř a pomalu procházel chodbou po skřípajících schodech nahoru do prvního patra. Nebylo tam nic, jen prach a špína. Tomáš se rozhodl, že zkusí ještě prozkoumat půdu.

Uvítalo ho houkání sovy a pištění myši. Jedna myška mu proběhla přímo pod nohama. Tom se lekl, zakopl o trám a upadl. Až teď si všiml, že všude kolem něho leží na zemi dřevěné hračky. Takový poklad! Vojáček, autíčka, vláčky, dokonce i koničci.

Tomáš si dřevěné hračky dal do kapes a utíkal ze strašidelného místa rychle pryč. Doma se svlékl, lehl do postele a usnul s úsměvem na rtech a s vojáčkem v ruce.

1. Jak se jmenuje hrdina (hlavní postava) příběhu?
2. V jaký významný den se příběh udál?
3. Co dostal malý chlapec k narozeninám?
4. Proč odešel večer z domu?
5. Co dělali večer jeho rodiče?

6. Kam se večer vypravil?
7. Jak se oblékl a kterou věc si vzal z domova s sebou na noční výlet?
8. Popiš místo, které chlapec v noci navštívil.
9. Kdo byl na půdě?
10. Které věci na půdě našel? Vyjmenuj je:.....
11. Co s nalezenými věcmi chlapec provedl?
12. Jak příběh skončil?
13. Vysvětlete význam těchto slov v textu:
 - a) narozeniny
 - b) dárek
 - c) horské kolo
 - d) obrázková encyklopedie
 - e) auto na dálkové ovládání
 - f) dobrodružství
 - g) strach
 - h) pelíšek
 - i) pyžamo
 - j) baterka
 - k) indián
 - l) pavučina
 - m) trám
 - n) poklad

Hana KRULIKOVSKÁ
Praha

Postoje studentů gymnázií k spisovné a obecné češtině versus jejich jazyková praxe

V posledních letech se v české lingvistice opět obnovily diskuse na téma spisovná a obecná čeština a jejich vzájemný vztah. Bohemisté zaujímají k tomuto tématu různé postoje. V podstatě existují tři základní názorové okruhy. Na jedné straně někteří lingvisté zaujímají pozitivní postoje k používání spisovného jazyka v mluveném projevu, na druhé straně stojí lingvisté, kteří jsou k tomuto pojetí skeptičtí. Mezi těmito dvěma póly se nacházejí ti, kteří přistupují k současné jazykové situaci v češtině bez předem formulovaných postojů a kteří vycházejí z výsledků výzkumů v praxi.

Na čem se však většina bohemistů shodne, je to, že je třeba provádět opakované výzkumy užívání jazyka v praxi. Pro další sociolingvistická zkoumání je pak důležité, jak současnou jazykovou situaci vnímají mladí lidé.

Na toto téma jsem se proto zaměřila ve svém výzkumu, který se zabýval jednak postoji dospívajících studentů k spisovné a obecné češtině, a jednak zkoumal jejich jazykovou praxi. Výzkum proběhl v roce 2004 na dvou gymnáziích, a to na osmiletém Gymnáziu Christiána Dopplera v Praze a na čtyřletém Gymnáziu a SOŠ¹ ve Frýdku-Místku. Výzkumu se zúčastnilo 121 studentů² ve věku 17–19

¹ Výzkumu se zúčastnili pouze studenti gymnázia z důvodů srovnatelnosti obou skupin.

² V Praze se výzkumu zúčastnilo celkem 48 studentů, ve Frýdku-Místku to bylo 73 respondentů.

let.³ V dotazníku měli studenti také uvést své pohlaví, nicméně při vyhodnocování se větší rozdíly mezi děvčaty a chlapci neprojevíly.

Tyto dvě naprosto rozdílné lokality byly vybrány záměrně, neboť obecná čeština je u pražských mluvčích běžně mluveným jazykem, zatímco Frýdek-Místek leží na pomezí severní Moravy a Slezska, spadá do moravskoslezského interdialektu a obecná čeština zde zastupuje cizí element. Navíc v české společnosti panuje přesvědčení, že se na severní Moravě mluví téměř spisovně a že tito mluvčí zaujímají silný emotivní odpor k obecné češtině. Zajímalo mě tedy, jak je tomu u mladé generace, do jaké míry jsou její postoje a její vyjadřování ovlivněny médií, z nichž slycháme obecnou češtinu už běžně, jestli považují spisovnou češtinu za společenskou hodnotu a zda ji přisuzují prestižní postavení, či zda pro ně představuje již něco zastaralého a překonaného. Od natolik rozdílného jazykového prostředí jsem si slibovala značně protichůdné výsledky.

1. Koncepce výzkumu

Výzkum se skládal ze dvou částí, a to dotazníku a nahrávek mluvy studentů ve formálních a neformálních situacích.⁴ Dotazník zjišťoval postoje studentů k spisovné a obecné češtině, teoretické znalosti studentů o jejich národním jazyce, jejich názory na reformu současné češtiny a na používání různých výrazů v různých komunikačních situacích, ale také jejich praktické dovednosti (korektura textu zaměřená na obecně české jevy).

Jak už jsem se výše zmínila, studenti byli nahráváni ve formálních i neformálních komunikačních situacích. Formální situace zde zastu-

³ Většinu studentů bylo v průběhu výzkumu 18 let, pražští respondenti byli studenti septimy, moravští studenti navštěvovali třetí ročník.

⁴ Ve svém výzkumu jsem se inspirovala prací německé bohemistky českého původu Lenky Bayerové-Nerlichové, která provedla obdobný výzkum v roce 2003. Autorka se v něm zaměřovala na dospělé mluvčí ve věku 20-60 let, kteří pocházeli se západních Čech (Plzeňsko) a Prahy. Viz: Bayerová 2003, česky: Bayerová-Nerlichová 2004.

povaly vyučovací hodiny českého jazyka a literatury a komunikace probíhala mezi vyučujícím a jednotlivými studenty při zkoušení či hodnocení jejich seminárních prací. Neformální komunikace pak probíhala mezi studenty a tazatelkou, která jim byla věkově blízko a neznala se s nimi. Tyto nahrávky byly pořizeny v průběhu volných hodin a snahou tazatelky bylo navodit zajímavé a aktuální téma.⁵ Přítomnost diktafonu se neprojevila jako rušivá, studenti si na něj velmi rychle zvykli a nečinilo jim problémy se na něj vyjadřovat.

2. Vyhodnocení dotazníku

Dotazník čítal celkově 32 otázek a úkolů, níže prezentuji ty nejzajímavější dílčí výsledky:

1. Na otázku, kde se mluví obecnou češtinou, nedokázalo vůbec odpovědět 15% pražských studentů, u frýdecko-místeckých studentů dosahovalo toto číslo téměř dvojnásobných hodnot (29%). Zajímavé také je, že 8% pražských a dokonce 16% frýdecko-místeckých studentů si myslí, že se obecnou češtinou mluví všude.
2. 77% procent pražských a 57% frýdecko-místeckých studentů je přesvědčeno, že byli ve škole dostatečně poučeni o spisovné i nespisovné češtině, nicméně 41% pražských studentů nedokáže vyjmenovat jediné moravské nářečí. Frýdecko-místeckých studentů toto nedokázalo pouze 7% respondentů.
3. Téměř všichni studenti z obou oblastí (Praha – 96%, Frýdek-Místek – 97%) jsou přesvědčeni, že je nutné ovládat psanou formu spisovného jazyka. Nejčastější důvody, které uváděli na otázku, proč tomu tak má být, jsou tyto: „spisovná čeština je důležitá pro styk s úřady, oficiální styk, vyplňování formulářů, psaní životopisů, žádostí, dopisů, pro publikování, je to výpověď o osobnosti člověka a o jeho vzdělání”.

⁵ V té době to bylo právě probíhající mistrovství Evropy ve fotbale, první řada televizní soutěže *Česko hledá Superstar*, dále zájmy a koníčky studentů a také jejich plány na prázdniny.

4. Většina studentů si myslí, že je nutné ovládat spisovnou češtinu i v mluvené podobě (Praha – 89%, Frýdek-Místek – 86%). Mezi nejčastěji uváděné důvody patří tyto: „projevy na veřejnosti, projevy ve škole, na úradech, při pracovních pohovorech, při jednání s lidmi (bohužel dále nespecifikováno), je to projev kulturnosti člověka a jeho úrovně, v televizi”.
5. Nespisovné vyjadřování studentům (bez rozdílů) vadí v médiích, v oficiálních vyjádřeních politiků, ve vyjadřování profesionálních mluvčích, při oficiálních diskusích a přednáškách, při veřejně činných profesích, jako jsou učitelé, úředníci, lékaři (srov. Vybíral 2004, Svobodová 2004).
6. Na otázku, kdy jim vadí spisovné vyjadřování, většinou studenti jako odpověď uváděli, že v podstatě nikdy, popř. při rozhovoru s kamarády a přáteli či při běžném hovoru, např. doma.
7. Přiblížení obecné češtiny k spisovné tak, aby ji postupně nahradila, odmítá 73% pražských studentů a 80% frýdecko-místeckých studentů. Nicméně dvě třetiny jak studentů pražských, tak studentů frýdecko-místeckých souhlasí s takovou reformou spisovné češtiny, při které by byly běžně mluvené prvky uznány za spisovné a v spisovné češtině by existovalo více variant. Dále uvádím výčet jevů, které by studenti buď kodifikovali, nebo je zjednodušili: „zjednodušit pravopis při psaní velkých písmen v názvech, žádná shoda přísudku s podmětem, jen měkké *i*, psaní předpon *s-/z-* podle výslovnosti, zjednodušit koncovky slov, zrušit *y*, nechat ho jen po tvrdých souhláskách, upravit psaní přejatých slov, kodifikovat zkratky, zrušit interpunkci, odstranit spřežky, tvar *by sme* uznat jako spisovný” (toto uvedli pouze studenti z Frýdku-Místku). Všimněme si, že většinou jde o jevy pravopisné a navíc často takové, které studentům dělají v praxi největší problémy.
8. Také na otázku, zda se jejich učitelé vyjadřují při vyučování spisovně, odpovídali studenti z Prahy i Frýdku-Místku velmi obdobně. Shodně uváděli, že se to liší dle vyučovacích předmětů, bohužel dále nerozvedli podle kterých. Dále uváděli, že ve spisovné češtině

bývá často přednesen výklad, že nejčastěji používají spisovnou češtinu učitelé českého jazyka, že také záleží na věku učitele a tématu rozhovoru (předpokládám, že mladší učitelé se budou snažit více svým studentům přiblížit).

9. Spisovné vyjadřování po studentech vyžadují ve většině případů pouze učitelé českého jazyka, ostatní jen při referátech, řečnických cvičeních či prezentacích vlastní práce, popř. při zkoušení. 87% pražských studentů a 77% frýdecko-místeckých studentů pak uvedlo, že spisovné vyjadřování po nich pak již nikdo jiný nevyžaduje. Pokud ano, uváděli rodiče a prarodiče, úředníky či společnost, ve které se pohybují (opět bez bližší specifikace).
10. Na otázku, zda je nutné, aby se studenti vyjadřovali při výuce spisovně, se lišily odpovědi studentů obou regionů. Pouze čtvrtina pražských studentů si myslí, že to nutné je, a to z důvodů „tréninku kulturního vystupování, dále proto, že spisovná čeština bude potřebná v budoucnosti, spisovný projev vypadá uhlazenější, působí lepším dojmem”. Spisovné vyjadřování ve škole považuje za nutné polovina studentů z Frýdku-Místku, tedy dvojnásobek pražských respondentů, nicméně důvody jsou obdobné: „člověk působí inteligentněji, učí se vyjadřovat, škola je veřejná instituce, prezentuje náš vzdělávací systém, spisovná mluva rovná se srozumitelnost, máme kontrolovat své vyjadřování”.
11. 60% pražských studentů a 70% frýdecko-místeckých studentů se snaží vyjadřovat (alespoň podle vlastního mínění) spisovně i v jiných komunikačních situacích, než je školní vyučování. Jsou to tyto situace (opět se neliší odpovědi studentů podle regionu): „na brigádě, při rozhovoru s více lidmi, podle důležitosti projevu, při jednání s výše postavenou osobou, ve formě psaného projevu, chci-li zapůsobit jako intelektuál, chci-li zapůsobit chytře při přijímacích pohovorech, na úradě, při rozhovoru s cizím člověkem, chci vypadat jako vzdělanec, před osobami druhého pohlaví, před dospělými lidmi, ve společnosti, při slavnostních situacích, u lékaře, v neznámém prostředí”.

12. Jen čtvrtina studentů si myslí, že by mohli mít problém se spisovným vyjadřováním. Zřejmě si nepřipouštějí, že by jim mohlo činit problémy něco tak samozřejmého, jako je jejich vlastní jazyk.
13. Vztah studentů ke spisovné češtině jako takové je převážně neutrální (Praha – 54%, Frýdek-Místek – 56%) a kladný (Praha 33%, Frýdek-Místek 40%). Záporný postoj k spisovné varietě jazyka zaujímá pouhých 13% pražských studentů a 4% studentů z Frýdku-Místku.
14. Velmi překvapivý je pak postoj k obecné češtině na severní Moravě. Neutrální postoj k této varietě jazyka zaujímá 37% pražských mluvčích a 42% mluvčích z Moravy. Kladný vztah má pak k obecné češtině 63% mluvčích z Čech, což se dalo předpokládat, ale také 31% severomoravských mluvčích. Záporný postoj ke svému běžně mluvenému jazyku nezaujímá žádný pražský mluvčí, zatímco ve Frýdku-Místku prezentovalo tento postoj 27% respondentů.

3. Vyhodnocení nahrávek

Vyhodnocení nahrávek získaných ve Frýdku-Místku

Studenti si uvědomují rozdíl mezi formální a neformální komunikační situací. Ve formální (tady zkoušení u tabule) se snažili mluvit spisovně. Nevyvarovali se však pro mluvený projev typickým znakům, jako je opakování slov, časté používání slůvka *vlastně* či používání demonstrativ. Také se snažili dodržovat délky samohlásek (jsou si zřejmě vědomi tohoto místního nářečního znaku), takže občas docházelo k vytváření hyperkorektních tvarů. Nicméně v suprasegmentální rovině nebyli schopni se vyvarovat posunutí přízvuku na předposlední slabiku, což je pro tuto jazykovou oblast velmi typické. Typická je také spodoba znělosti tam, kde podle ortoepických pravidel

neprobíhá, např. [sfűj]. Problémy s nespisovností na úrovni morfoloické, lexikální či syntaktické se u těchto mluvčích nevyskytovaly. Je to dáno pravděpodobně místním běžně mluveným jazykem a dále tím, že studenti byli zvyklí, že zkoušející češtinářka po nich spisovně vyjadřování striktně vyžadovala a také nespisovné prvky v jejich mluvě bezprostředně opravovala.

V neformálních situacích se pak studenti tolik nekontrolovali a velmi často docházelo ke krácení samohlásek. Také výslovnost byla o poznání nedbalejší. Kromě typických znaků mluvených projevů (časté užívání demonstrativ, opakování slov *vlastně*, *takže*, redukce hláskových skupin typu *ňáký* apod.) se vedle regionálních výrazů (*ségrá*, *aji*, *jinač*) pak často objevovaly obecně české koncovky (*to je dobrý*, *blbej*, *nacvičujem*, *s kamarádama*, *s malýma holkama*), což se může zdát pro tuto oblast netypické, až zarážející. Tady bych vyzvedla obrovský vliv médií, v nichž už dnes zcela běžně v různých nejen zábavných pořadech vystupují mluvčí, kteří používají obecnou češtinu. Vypozorovala jsem, že podobnou jazykovou situaci nalezneme u mladších mluvčích i v jiných velkých moravských městech.

Vyhodnocení nahrávek získaných v Praze

Studenti z Prahy se na rozdíl od studentů z Frýdku-Místku tolik nesnažili používat ve formálních situacích spisovnou češtinu. V neformálních situacích je u nich používání obecné češtiny naprosto přirozené a běžné, což je ovšem logické, protože je to jejich místní varieta jazyka, kterou používají v běžném hovoru. Zatímco u studentů z Frýdku-Místku se objevily maximálně obecně české koncovky, u studentů z Prahy pak nalezneme protetické *v* a změnu *y* v *ej* i ve kmeni.

Níže uvádím jevy nejčastěji se vyskytující jak ve formálních, tak v neformálních komunikačních situacích, neboť mezi nimi nebylo většího rozdílu:

- a) obecně české koncovky (*já to nemám moc sježděný*, *je jednoduchý o tom psát*, *téma je přístupný*, *každýho ministerskýho předsedy*,

⁶ Asi nejčastěji se vyskytující jev.

některejch, takový škodlivý účinky, je to hezký, takovej ten klasickej);⁶

- b) protetické *v* (*vosum, voproti, vosumdesát, voni, vod, vodjížděli, vo*);
- c) změna *y* v *ej* ve kmeni (*tejden*);
- d) redukce koncovky (*pojedom*);
- e) krácení vokálů (*zajima, neuči, s nim*).

Celkově projev pražských studentů působil uvolněněji.⁷

4. Závěr

Praktické znalosti národního jazyka studentů jsou na vyšší úrovni než jejich znalosti teoretické, což je v přímém rozporu s jejich vlastním hodnocení svých teoretických znalostí. K spisovné češtině zaujmají studenti postoj spíše neutrální. Pouze zde se projevil větší rozdíl mezi odpověďmi dívek a chlapců, a to v reakci na výrok „Spisovná čeština je přežitek a je zbytečné se jí vůbec učit“ – tento výrok odmítlo 94% dívek, ale jen 79% chlapců. Taktéž k obecné češtině pak zaujmají respondenti především postoj kladný či neutrální, což zvláště na severní Moravě je dost překvapivé a co si můžeme vysvětlit nárůstem obecně českého vyjadřování v médiích a jejich velkou sledovaností.

Více než dvě třetiny studentů si myslí, že jim spisovné vyjadřování nečiní žádné problémy. Nahrávky mluvy studentů ve formálních situacích však ukazují, že je tomu přesně naopak. Pražským studentům dělá velké potíže vyjadřovat se spisovně a je pro ně v podstatě nemožné ve spisovném kódu vytrvat po celou dobu promluvy. Frýdecko-míšečtí studenti se více snaží udržet spisovný kód ve formální komunikační situaci, ne vždy se jim to však daří.

Spisovnou češtinu považují studenti za prestižní útvar národního jazyka, uvědomují si rozdíl mezi formální a neformální komunikační situací i adekvátnost používat v těchto situacích odlišné komunikační

kódy. Mají pocit, že je důležité, aby ovládali spisovnou češtinu v psané, ale i mluvené podobě, což je má naučit škola. Je však zřejmé, že škola tuto funkci plní nedostatečně a že se zaměřuje významně více na výuku literatury než na praktické komunikační návyky.

Svým výzkumem jsem se pokusila zdokumentovat rozdíly mezi dvěma geograficky vzdálenými skupinami mluvčích s jinak homogenní strukturou a vsadit tak další kamínek do mozaiky výzkumů o vztahu mezi spisovnou a obecnou češtinou probíhajících v různých rovinách od 60. let 20. století.

Literatura

- Bayerová L., 2003, *Sprachgebrauch vs. Spracheinstellung im Tschechischen*, Verlag Otto Wagner, München.
- Bayerová-Nerlichová L., 2004, *Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledky empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze*, „Slovo a slovesnost“ LXV, s. 174–193.
- Svobodová J., 2004, *Spisovnost a mluvní vzory mládeže*, [in:] *Spisovnost a nespisovnost: zdroje, proměny a perspektivy*, Masarykova univerzita, Brno, s. 370–377.
- Vybíral P., 2004, *Obecná čeština nejen na Moravě*, [in:] *Spisovnost a nespisovnost: zdroje, proměny a perspektivy*, Masarykova univerzita, Brno, s. 87–92.

⁷ Jsem si však vědoma, že zkoumaný vzorek nebyl příliš obsáhlý, a proto výše zmíněné jevy můžeme spíše označit jako tendence určitého jazykového chování.

Problematyka czeszczyzny potocznej nieliterackiej (tzw. *obecná čeština*) na łamach czasopisma „Naše řeč” w latach dziewięćdziesiątych¹

1. Zagadnienia typologiczno-terminologiczne

Przed prezentacją tytułowego problemu należy dokonać pewnych ustaleń typologicznych i terminologicznych, związanych z zagadnieniem języka potocznego ze względu na różnice w sytuacji językowej polskiej i czeskiej. Polski model stratyfikacyjny oparty jest na dychotomii język – odmiany terytorialne. Podstawową, wspólną dla całego narodu odmianą polskiego języka etnicznego jest język ogólny (w literaturze przedmiotu pojawiają się wymiennie także terminy: *język ogólnonarodowy, język literacki, język kulturalny, dialekt kulturalny, polszczyzna ogólna, polszczyzna kulturalna*). Posiada on dwie odmiany: ustną (mówioną) i pisaną. Odmiana ustna występuje w dwu wariantach:

- a) oficjalnym (używanym w sformalizowanych sytuacjach publicznych i towarzyskich, np. w szkole, na egzaminie, w radiu, w urzędzie),
- b) nieoficjalnym (używanym w kontaktach codziennych, prywatnych, nieinstytucjonalnych).

¹ Artykuł powstał w ramach tematu badawczego *Czasopiśmiennictwo słowiańskie po 1989 roku* realizowanego w Katedrze Sławistyki Uniwersytetu Opolskiego w latach 2004–2005.

Wariant nieoficjalny jest określany jako *język potoczny, odmiana potoczna języka ogólnego, polszczyzna potoczna* lub *styl potoczny*² (por. *Encyklopedia...* 1993, s. 89, por. też Lubaś 2003, s. 57).

W przypadku czeskiego języka narodowego podział ten przebiega nieco inaczej. Wydziela się tu czeski język literacki (*spisovná čeština*), który występuje w dwu wariantach:

- a) pisany język literacki (*psaná čeština, knižní čeština*),
- b) potoczny język literacki (*hovorová čeština*).

W opozycji do (1) literackiej odmiany stoją – z jednej strony – (2) język czeski potoczny nieliteracki (*obecná čeština*), a z drugiej (3) odmiany terytorialne³, obejmujące interdialekty i dialekty (por. *Encyklopedický slovník...* 2002, s. 193; *Rozwój języka czeskiego...* 2005, s. 43–48)⁴.

Zgodnie z powyższym modelem stratyfikacyjnym najwyższy prestiż posiada język czeski literacki w swym wariantcie pisanym. Jest on charakteryzowany przez autorów monografii *Český jazyk* w następujący sposób:

² Szczegółowe omówienie modeli stratyfikacji językowej polszczyzny znajduje się w publikacji W. Lubasia pt. *Polskie gadanie* (Lubaś 2003, s. 42–66; tam też obszerna literatura przedmiotu). Autor określa potoczny wariant polszczyzny jako odmianę polskiego języka narodowego (nie styl) i podaje nową propozycję umiejscowienia jej pośród innych odmian i stylów polszczyzny (por. Lubaś 2003, s. 244–245).

³ Ze względu na temat naszego artykułu nie będziemy w dalszej części rozważań zajmować się charakterystyką odmian terytorialnych jakimi są interdialekty i dialekty. Czytelnika odsyłamy do licznych opracowań, np. *Nástin české dialektologie* (Bělič 1972), *Mluvená čeština na Moravě* (Davidová 1997), *Encyklopedický slovník češtiny* (2002) itp.

⁴ Poza tak pojmowanym modelem stratyfikacyjnym czeszczyzny znajduje się język komunikacji codziennej (*běžně mluvený jazyk, běžná mluva*). Według M. Krčmovej jest to funkcjonalna odmiana czeskiego języka etnicznego, prymarnie mówiona, spontaniczna, występująca w nieprzygotowanych, prywatnych sytuacjach komunikacyjnych i służy porozumiewaniu się w kontaktach codziennych (Krčmová 1997a). W zależności m.in. od typu sytuacji komunikacyjnej, rodzaju komunikatu i cech indywidualnych rozmówcy w funkcji języka codziennej komunikacji może wystąpić któ-

Psaná spisovná čeština je jazyk vyspělý, plně rozvinutý, plně odpovídající potřebám současné psané komunikace. Její gramatická struktura má charakter pružně stabilního systému se značným množstvím variantních prostředků zejména v oblasti tvarosloví, ale i v oblasti větných struktur i textové syntaxe (*Český jazyk...* 1998, s. 88–89).

Problematyczne jest natomiast wydzielenie potocznej odmiany czeskiego języka literackiego⁵. Jej użycie ograniczone jest obecnie do określonych sytuacji komunikacyjnych (głównie są to wystąpienia oficjalne). Natomiast w komunikacji codziennej jej pozycja jest znacznie osłabiona ze względu na ekspansję czeskiego języka potocznego nieliterackiego (*obecná čeština*; por. *Encyklopedický slovník* 2002, s. 91). Dlatego też niektórzy czescy lingwiści uważają, że język potoczny literacki funkcjonuje raczej jako pojęcie, czyli w sferze teoretycznej, a nie w realnej komunikacji (por. Daneš 1988; *Rozwój języka czeskiego...* 2005, s. 43; Sgall, Hronek 1992).

Poglądy na czeski język potoczny nieliteracki nie są jednolite. Sam termin *obecná čeština* jest różnie rozumiany i w związku z tym różny status posiada wariant czeskiego języka narodowego przezeń określa-

rakolwiek odmiana czeskiego języka narodowego: od czeszczyzny literackiej poprzez nieliteracką czeszczyznę potoczną po gwary. Przy czym charakterystyczne jest tutaj tzw. mieszanie różnych kodów i występowanie nawet w tym samym zdaniu elementów różnych odmian czeszczyzny (por. także przypis 9).

⁵ Na jej oznaczenie został wprowadzony przez B. Havránka termin *hovorová čeština* (por. Havránek 1942). Autor traktował ją jako funkcjonalną warstwę języka literackiego służącą codziennej komunikacji i charakteryzującą się wariantowością w płaszczyźnie fonetycznej i (w pewnym zakresie) morfologicznej oraz rozluźnioną strukturą składniową. J. Bělič uważał, że ta warstwa czeskiego języka literackiego jest pozbawiona typowych środków pisanych/książkowych (*knižních*) oraz środków nieliterackich (*něspisovných*) (por. Bělič 1958). P. Sgall i J. Hronek natomiast zwrócili uwagę na problem doboru środków językowych w czeskim języku mówionym literackim (Sgall, Hronek 1992, s. 23–24). Stwierdzili, że w wielu przypadkach brakuje nienacechowanych środków stylistycznych. Użytkownik języka ma więc do dyspozycji jedynie formy tzw. książkowe albo nieliterackie, użycie których w pewnym stopniu zakłóca stylistyczną „neutralność” jego wypowiedzi, np. forma 1. osoby liczby mnogiej trybu warunkowego *bychom – bysme*, forma imiesłowu czasu przeszłego dla rodzaju męskiego *vedl – ved*, forma mianownika i biernika liczby mnogiej

ny⁶. W tradycyjnym ujęciu jest to geograficznie ograniczony interdialekt powstały w wyniku niwelacji dialektów Czech środkowych. Takie podejście reprezentował już B. Havránek (1924), stawiając na równi interdialekt czeski (*obecná čeština*) z interdialektem hanackim (*obecná hanáctina*) czy interdialektem laskim (*obecná laština*).

Niektórzy lingwiści natomiast uważają (por. np. Sgall, Hronek 1992), że czeski język potoczny nieliteracki, tracąc nacechowanie regionalne, ma tendencję do rozpowszechniania się nie tylko w Czechach, ale także na Morawach. Rozszerza się także jego spektrum funkcjonalne, staje się bowiem środkiem komunikacji codziennej nie tylko rodzinnej, nieoficjalnej, ale także półoficjalnej, a nawet oficjalnej. Tak rozumiany czeski język potoczny nieliteracki traktowany jest jak *koiné* (Sgall, Hronek 1992, s. 17) lub tzw. „drugi standard” o prestiżu niższym niż czeski język literacki. Jednak część czeskich językoznawców nie zgadza się z powyższym ujęciem tego zagadnienia, ponieważ nie w pełni odpowiada ono sytuacji językowej na Morawach i Śląsku⁷, gdzie żywe są jeszcze tradycyjne dialekty terytorialne. W związku z tym czeski język potoczny nieliteracki (przypomnijmy:

przymiotników i niektórych innych części mowy *všechna velká města – všechny velký města* itp.

⁶ Odmianie tej od kilkadziesiątu już lat poświęca się wiele uwagi w czeskim językoznawstwie (por. Havránek 1942, Bělič 1958). Na początku lat sześćdziesiątych (1962–1963) na łamach czasopisma „Slovo a slovesnost” przebiegała dyskusja na temat stosunku czeskiego języka potocznego nieliterackiego do czeskiego języka literackiego. Zagadnieniem tym zajmowali się później m.in. P. Sgall i J. Hronek (Sgall, Hronek 1992), F. Čermák (1996), I. Nebeská (1996), M. Krěmová (2000), N. Bermel (2001). Por. także m.in. następujące monografie: *Spisovná čeština a jazyková kultura* 1993 (1995), *Český jazyk na přelomu tisíciletí* (1997), *Český jazyk...* (1998), *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji* (2005), *Současná česká stylistika* (2003) oraz hasło *obecná čeština* w publikacji *Encyklopedický slovník češtiny* (2002).

⁷ Autorzy monografii *Mluvená čeština na Moravě* twierdzą: „Přece se však hovorová čeština na našem území vyskytuje, a to vlastně jako regionální útvar, zato však i v komunikaci neoficiální, důvěrné – totiž na severovýchodní Moravě a ve Slezsku, tedy vedle českých nářečí slezskomoravských (slezských, dříve zvaných lašská)” (Davidová 1997, s. 6).

powstały w oparciu o gwary środkowo-czeskie) brzmi obco w uszach rodzimych użytkowników, którzy dla potrzeb komunikacji codziennej wybierają albo czeski język potoczny literacki, albo swój rodzimy dialekt (ew. interdialekt)⁸.

Stosunek między czeskim językiem literackim i czeskim językiem potocznym nieliterackim bywa niekiedy traktowany jako specyficzny typ dyglosji, a więc takiej sytuacji językowej, w której członkowie danej wspólnoty komunikatywnej używają dwóch znacznie się od siebie różniących odmian języka: jednej o wyższym, a drugiej o niższym prestiżu (por. Daneš 1988; Sgall, Hronek 1992). Zagadnienie to nie jest jednak postrzegane jednakowo. Wśród większości językoznawców bowiem panuje przekonanie, że w obecnej czeskiej sytuacji językowej mamy raczej do czynienia ze zjawiskiem współwystępowania elementów odmiany literackiej i potocznej nieliterackiej w jednej wypowiedzi, a więc ze zjawiskiem mieszania się kodów (ew. przełączania kodów⁹).

Problemowi temu od wielu już lat poświęca się znaczną uwagę w czeskim językoznawstwie. Bada się sytuacje komunikacyjne, w których następuje mieszanie form literackich i nieliterackich oraz wpływ

⁸ Interesująco przedstawiają się na tym tle badania języka mieszkańców Opawy przeprowadzone przez V. Šaura. Warto przytoczyć fragment jego wypowiedzi dotyczący statusu czeskiego języka potocznego nieliterackiego w tym regionie: „sféra užívání obecné češtiny je proti celorepublikovému průměru dosti oslabena. Je tomu tak jednak proto, že vzdělanější lidé se obecné češtině dle mých pozorování více než v jiných městech republiky vědomě vyhýbají. Vidí v ní totiž cizí místní nářečí, které se od slezského hodně liší. A dále je tomu tak proto, že do nově osídlených obcí nedaleko Opavy se většinou stěhovali lidé z Hané a podhůří Beskyd, jen zřídka ze vzdálenějších oblastí. V těchto obcích [...] se nejčastěji hovoří severovýchodomoravským interdialektem s příměsí středomoravských prvků; neujala se tu obecná čeština, která je běžná v příhraničních oblastech Čech a jinde” (Šaur 1994, s. 74). Por. także badania nad językiem Brna prowadzone przez M. Krčmovą (np. Krčmová 1981, 1993, 1994, 1997b).

⁹ N. Bermel twierdzi, że w przypadku języka czeskiego powinniśmy raczej mówić o mieszananiu się kodów niż o ich przełączaniu (Bermel 2001, s. 30). To drugie zjawisko występuje w klasycznym modelu dwujęzyczności, kiedy użytkownik języka

czynników intralingwalnych i ekstralingwalnych na natężenie występowania w wypowiedziach środków nieliterackich (por. np. następujące prace: Čechová 1996; Čmejrková 1996; Hoffmannová, Müllerová 2000; Müllerová, Hoffmannová 1997, 2001; Müllerová, Hoffmannová, Schneiderová 1992).

Złożona sytuacja językowa czeszczyzny, a zwłaszcza jej nieprzystawalność do dyferencjacji polszczyzny często budzi zainteresowanie także ze strony polskich naukowców¹⁰. Badacze zajmują się przede wszystkim opisem sytuacji współczesnego języka czeskiego (Baldowski 2002, Siatkowski 1986, Tarajło-Lipowska 1994), konfrontatywnym opisem odmian językowych polskich i czeskich (Bluszczyk 1996, Labocha 2000), prezentacją odmiany języka czeskiego potocznego nieliterackiego (Orłoś 2005) oraz lingwistyczną analizą środków cze-

bez przeszkód przechodzi z jednego kodu na drugi. Autor powołuje się tu na przykład wspólnoty komunikatywnej posługującej się językiem hiszpańskim i angielskim (Bermel 2001, s. 18). W takim przypadku oba kody można dość precyzyjnie odróżnić. Sytuacja języka czeskiego jest jednak bardziej złożona, ponieważ ze względu na różne czynniki sytuacyjne i komunikacyjne nie można jednoznacznie rozgraniczyć występujących w danej wypowiedzi językowych środków literackich od nieliterackich. Nie zawsze bowiem granica między tym, co już jest literackie, co znajduje się na granicy literackości, a tym, co jest nieliterackie, jest wyraźna (por. *Rozwój języka czeskiego...* 2005, s. 43). Por. też określenie F. Čermáka *kód jediný* (czyli *mluvená čeština*; cyt. za: Nebeská 1996, s. 102).

¹⁰ W. Lubaś w swoich badaniach nad polszczyzną potoczną odwołuje się także do czeskiej typologii odmian językowych A. Jedlički, który wyróżnił cztery warianty czeskiego języka narodowego: a) *spisovný jazyk*, b) *hovorový spisovný jazyk*, c) *běžně mluvený jazyk*, d) *dialekt* (Jedlička 1978, s. 39). W monografii W. Lubasia posiadają one następujące ekwiwalenty: a) *język literacki*, b) *mówiony język literacki*, c) *potoczny język mówiony*, d) *dialekt* (Lubaś 2003, s. 64). W dalszych rozważaniach autor stwierdza, że „najbardziej zbliżone do naszej odmiany potocznej są dwa typy czeskie BMJ [*běžně mluvený jazyk* – przyp. G.B.] i HSJ [*hovorový spisovný jazyk* – przyp. G.B.], które różnią się według Jedlički ograniczeniem/nieograniczeniem wspólnoty użytkowników, większą i mniejszą wariantywnością oraz pełnym i częściowym brakiem kodyfikacji” (Lubaś 2003, s. 65).

Zagadnieniem tym zajmują się także inni zagraniczni badacze, np. wspomniani N. Bermel (2001), T. Dickins (1994), A. Grygar-Rechziegłová (1990) itp.

szczyzny potocznej nieliterackiej w literaturze (Balowska 1999, Szczepańska 1988). Na uwagę zasługuje pierwsza w Polsce monografia dotycząca czeskiego języka potocznego nieliterackiego w okresie baroku pt. *Cechy czeszczyzny okresu baroku a obecná čeština* napisana przez Elżbietę Szczepańską (2004). Autorka prezentuje tę odmianę w ujęciu synchronicznym i diachronicznym. Dokonuje charakterystyki jej stanu współczesnego, opisuje rolę, jaką odgrywa w języku literatury, ale przede wszystkim przedstawia na podstawie tekstów literackich baroku historyczne uwarunkowania obecnych istotnych różnic między językiem literackim i językiem potocznym nieliterackim.

Złożoność zagadnienia zróżnicowania odmian czeszczyzny odzwierciedla się także w sferze terminologicznej poszczególnych prac. Polscy badacze w różny sposób operują terminami na określenie tychże wariantów języka czeskiego. Częstym zabiegiem jest konsekwentne stosowanie czeskich terminów *spisovná čeština*, *hovorová čeština*, a szczególnie *obecná čeština* (por. Labocha 2000, Szczepańska 2004, Tarajło-Lipowska 2006).

Innym sposobem jest podawanie ekwiwalentów poszczególnych wariantów. W przypadku terminu *spisovná čeština* polscy badacze zgodnie stosują odpowiednik *język czeski literacki*, *czeszczyzna literacka*. Nieco inaczej ma się rzecz z nazwą drugiej odmiany *hovorová čeština*. W interesujących nas tu opracowaniach pojawiają się pewne rozbieżności, spotykamy bowiem na jej określenie następujące terminy: *czeski potoczny język literacki* (Siatkowski 1986), *mówiona odmiana czeskiego języka literackiego* (Balowski 2002, Orłoś 2005, Szczepańska 2004), *mówiony wariant czeskiego języka literackiego* (Labocha 2000), *odmiana potoczna*, *język potoczny* (Bluszcz 1996), *czeski język potoczny* (Tkaczewski 1996¹¹), *język czeski mówiony*, *konwersacyjny* (Tarajło-Lipowska 2006).

¹¹ Zastrzeżenia budzi błędne uznanie przez D. Tkaczewskiego tej odmiany za wariant czeskiego języka nieliterackiego. Por. informację podaną przez autora w przypisie 8.: „Na czeski język nieliteracki składają się: czeski język potoczny (*hovorová čeština*) i interdialekt ogólnoczeski (*obecná čeština*)” (Tkaczewski 1996, s. 130).

Najwięcej jednak trudności występuje w przypadku znalezienia ekwiwalentu terminu *obecná čeština*. Jest to uzasadnione, ponieważ odmiana określana tym mianem nie ma odpowiednika w systemie odmian języka polskiego. W polskiej literaturze bohemistycznej znajdujemy następujące określenia: *potoczny mówiony język nieliteracki*, *potoczna czeszczyzna nieliteracka* (Siatkowski 1986), *język potoczny*, *czeszczyzna potoczna* (Balowska 1999, Balowski 2002, Orłoś 2005, Szczepańska 1988), *warstwa języka nieliterackiego* (Bluszcz 1996), *interdialekt ogólnoczeski* (Tkaczewski 1996), *język czeski powszechny (w sensie: pospolity)* (Tarajło-Lipowska 2006).

Warto w tym miejscu wspomnieć o kilkakrotnie już przytaczanej powyżej monografii pt. *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji*. Publikacja ta jest pokłosiem pracy międzynarodowego zespołu w ramach programu badawczego pod tym samym tytułem i przedstawia opis zmian, jakie nastąpiły w czeszczyźnie po 1989 roku. Dla naszych rozważań jest istotna także ze względu na fakt, że zawiera między innymi tłumaczenie na język polski artykułów czołowych czeskich bohemistów o czeskiej sytuacji językowej, a w związku z tym i ekwiwalenty terminów określających poszczególne odmiany czeskiego języka etnicznego. W publikacji zastosowano powszechnie przyjęty w polskiej bohemistyce językoznawczej termin *język czeski literacki*, *czeszczyzna literacka (spisovná čeština)* oraz zaproponowano terminy *język czeski potoczny literacki (hovorová čeština)* i *język czeski potoczny nieliteracki (obecná čeština)* (Rozwój języka czeskiego... 2005).

Z tego, co zostało do tej pory powiedziane wynika, że zarówno w polszczyźnie, jak i w czeszczyźnie istnieją trudności w umiejscowieniu odmiany potocznej wśród innych wariantów języka narodowego. Problematiczne jest również poszukiwanie odpowiedników odmian w poszczególnych językach. Wynika to stąd, że podział na odmiany każdego języka etnicznego ma własny, niepowtarzalny charakter. Zależy on – jak twierdzi D. Buttler – od specyfiki sytuacji historycznej, społecznej i komunikatywnej wspólnot narodowych posługujących się danymi językami (Buttler 1982, s. 21).

Mimo istniejących różnic dostrzegamy jednak podobieństwo w funkcjonowaniu odmiany potocznej w polszczyźnie i języka czeskiego potocznego nieliterackiego. W obu bowiem językach widoczna jest znaczna ekspansywność tego wariantu językowego w komunikacji publicznej (przede wszystkim w radiu, telewizji, Internecie) i obecność jego w literaturze. Dlatego też wydają się zasadne również w stosunku do języka czeskiego słowa W. Lubasia charakteryzujące polską sytuację językową:

[...] przewidujemy, że spowoduje ona [odmiana potoczna – przyp. G.B.] w najbliższym czasie ogromne zmiany w ortografii, w systemie wewnętrznym języka, a zwłaszcza spowoduje rewizję świadomości normatywnej, która przejdzie z idealistycznej koncepcji uznawania języka jako autonomicznej wartości do waloryzacji użytkowej (Lubaś 2003, s. 539).

2. Charakterystyka czasopisma „Naše řeč”

Pierwszy numer „Našej řeči” został wydany 1 grudnia 1916 roku przez Wydział III Czeskiej Akademii Cesarza Franciszka Józefa (Česká akademie císaře Františka Josefa). Nosił on podtytuł *Listy pro vzdělávání a tříbení jazyka českého (Pismo poświęcone problemom kształcenia i doskonalenia języka czeskiego)*. Prezentowano w nim problematykę językoznawczą. *De facto* był to pierwszy numer rocznika 1917 (por. Kraus 1991, s. 1; 1996, s. 270), jedynie wydany w roku 1916. (Na marginesie należy tutaj dodać, że „Naše řeč” wychodzi do dziś nieprzerwanie od 1917 roku.) Zespół redakcyjny nowego pisma tworzyło 4 członków: František Bílý, Emil Smetánka, Jaroslav Vlček i Josef Zubatý. W artykule programowym *Co chceme*, wydrukowanym na pierwszej stronie („Naše řeč” 1917, s. 1–2), jego autorzy określili w sposób bardziej szczegółowy charakter nowego czasopisma. Jako cel nadrzędny postawili sobie szerzenie języka „czystego i starannego” (*čistý, vytríbený jazyk*) oraz pracę nad „zewnątrznym i wewnętrznym oczyszczeniem odziedziczonej po przodkach mowy ojczystej” (*vnější i vnitřní očista zdědené řeči mateřské*). W proklamacji tej widoczne jest również odniesienie do znaczących dla rozwoju czeszczyzny osobistości, które na przestrzeni wieków podkreślały konie-

czność dbałości o własny język narodowy (np. Jan Hus, Jan Ámos Komenský, Josef Dobrovský, Josef Jungmann) i opowiedzenie się za puryzmem językowym (*purismus, brusičství*). Niewątpliwy wpływ na określenie takich celów miały m.in. wydarzenia historyczne związane z I wojną światową, kiedy to język czeski był dla Czechów oparciem w dążeniach do odzyskania niezależności narodowej i państwowej. Ówczesne reakcje na pierwsze numery „Našej řeči” jednak nie zawsze były przychylne. Niekiedy bowiem wyrażano w pewnym sensie rozczarowanie, że artykuły w nich zawarte częściej omawiają zagadnienia języka czeskiego starszych okresów, zamiast opisywać żywe, współczesne czytelnikom problemy językowe (por. Kraus 1996, s. 271).

W latach dwudziestych puryzm językowy na łamach „Našej řeči” miał łagodniejszy charakter. Przeciwwagą dla niego było wystąpienie jednego z ówczesnych członków zespołu redakcyjnego, Václava Ertla, z teorią „dobrego autora”, w myśl której najwyższym kryterium poprawności językowej miał być uzus języka literatury. Osiągnięciem był fakt, że zalecano poszukiwanie kryteriów poprawności nie w przeszłości, ale we współczesności (*Encyklopedický slovník... 2002, s. 365*). Niestety wraz ze śmiercią V. Ertla w 1929 roku tendencje te ustąpiły, a pojawiły się ostrzejsze działania purystyczne, głównie za sprawą ówczesnego redaktora naczelnego Jiřego Hallera, reprezentującego m.in. pogląd konieczności obrony języka czeskiego przed gramatyzmami¹².

W latach trzydziestych „Naše řeč” była odzwierciedleniem panujących w czeskiej lingwistyce silnych tendencji purystycznych. Zagadnienia szeroko rozumianej kultury języka sprowadzały się niekiedy do autorytarnych zaleceń poprawnościowych, w myśl których je-

¹² Autorzy słownika encyklopedycznego twierdzą, że na łamach „Našej řeči” programowo powrócono wówczas do wielu zakazów i nakazów typowych dla puryzmu końca XIX w. oraz dołączono nowe zalecenia. Kierowano się przede wszystkim kryterium ciągłości historycznej języka, co ograniczało proces wzbogacania czeszczyzny literackiej o nowe środki językowe. Niejednokrotnie zgodność tych środków z językiem niemieckim traktowana była jako hołdowanie niemczyźnie (por. *Encyklopedický slovník... 2002, s. 365*).

dynie poprawne były formy języka literackiego (*spisovná čeština*). Dlatego też czasopismo spotkało się z krytyką ze strony przedstawicieli czeskiego strukturalizmu. Członkowie Praskiego Koła Lingwistycznego (B. Havránek, R. Jakobson, V. Mathesius, J. Mukařovský, M. Wiengart) zarzucali przede wszystkim brak systematycznego poruszania aktualnych zagadnień poprawności językowej, np. informacji dla użytkowników języka czeskiego o funkcjach stylistycznych poszczególnych środków językowych (elementów z różnych płaszczyzn języka: fonetyki, morfologii, składni, a szczególnie jednostek leksykalnych), a także zagadnień dotyczących nowej kodyfikacji, dokładniej mówiąc wprowadzania zmian w kodyfikacji, która zbliżałaby język literacki do „żywej mowy”. Pod wpływem wystąpienia PKL na łamach pisma stosunek do purystycznej dbałości o kulturę języka złagodniał.

W okresie po II wojnie światowej charakter pisma „Naše řeč” nieco uległ zmianie. Zespół redakcyjny postawił sobie za cel – oprócz prezentacji zasad normatywnych i opisu różnorodności stylistycznej środków językowych – informowanie użytkowników języka o faktycznym stanie czeszczyzny i jej dyferencjacji. Jednak wraz z postępującą w tym czasie ideologizacją społeczeństwa czeskiego nie zawsze możliwa była dokładniejsza analiza wszystkich odmian języka, ponieważ wykazałaby ona istnienie zjawisk „niepoprawnych ideologicznie”, które byłyby odczytywane jako degradacja kultury socjalistycznego społeczeństwa czeskiego („Naše řeč” 1992, s. 170). Chodzi przede wszystkim o rozdźwięk między teorią a praktyką. Wytyczane bowiem przez językoznawców-purystów ostre granice między tym, co jest środkiem literackim (a tym samym dopuszczalne), a tym, co jest nieliterackim (a tym samym niedopuszczalne), nie pokrywały się z rzeczywistością. Do wypowiedzi o charakterze oficjalnym, do publicystyki i literatury przenikały w coraz większym stopniu elementy języka potocznego nieliterackiego. Pojawiały się one także w języku programów radiowych i telewizyjnych, skąd przenikały do języka przeciętnego użytkownika czeszczyzny (rola normotwórcza mediów).

W latach dziewięćdziesiątych czasopismo „Naše řeč” w dalszym ciągu poruszało zagadnienia kultury języka, a ponadto dialektologii i historii języka. Kolejni redaktorzy reagowali także na współczesne przemiany czeszczyzny w nowej sytuacji społeczno-politycznej, powstałej w wyniku przemian związanych z aksamitną rewolucją (do tego zagadnienia powrócimy w dalszej części artykułu). W tym czasie publikowali w nim czołowi czescy językoznawcy (np. J. Balhar, M. Čechová, J. Filipec, J. Hronek, J. Hubáček, A. Jedlička, M. Jelínek, J. Kraus, A. Stich) oraz przedstawiciele młodszego pokolenia czeskich lingwistów (np. J. Hofmannová, O. Müllerová)¹³. Stosunkowo rzadko pojawiały się artykuły zagranicznych bohemistów (np. J. Bermela).

3. „Naše řeč” w latach dziewięćdziesiątych

W latach 1990–1993 (a więc do rozpadu Czechosłowacji na dwa samodzielne państwa: Czeską Republikę i Słowacką Republikę) organem wydającym czasopismo „Naše řeč” był Instytut Języka Czeskiego Czechosłowackiej Akademii Nauk (Ústav pro jazyk český Československé akademie věd). Natomiast od 1994 r. „Naše řeč” jest wydawana przez Instytut Języka Czeskiego Czeskiej Akademii Nauk (Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky). Redaktorem naczelnym rocznika 1990 był Zdeněk Hlavsa, natomiast w latach 1991–1999 funkcję tę pełnił Jiří Kraus.

W interesującym nas okresie (1990–1999) „Naše řeč” wychodziła pięć razy w roku. Jest to pismo czeskojęzyczne o zasięgu ogólnoczeskim. Zawiera następujące działy:

- 1) artykuły (*Články*),
- 2) recenzje i kronika (*Posudky a zprávy*),
- 3) drobiazgi językowe (*Drobnosti*),
- 4) *Z listův do poradni jazykové* (*Z dopisů jazykové poradně*), która to rubryka została wprowadzona do pisma od 2–3 numeru (wyszły łącznie) rocznika 1998.

¹³ Warto wspomnieć, że od 1990 r. w „Našej řeči” mogli publikować swoje artykuły tzw. „zakazani” autorzy, jak np. profesor Uniwersytetu w Brnie Milan Jelínek.

Najobszerniejszy dział – *Artykuły* – obejmuje publikacje na temat różnorodnych, najczęściej szczegółowych, zagadnień językowych, np. zasady pisowni czeskiej, sposoby zapożyczania w języku czeskim, opis słownictwa socjolektów, opis języka komputerowego, charakterystyka elementów języka potocznego nieliterackiego, języka urzędowego, języka dzieła literackiego, zagadnienia historii języka, a także problemy translologiczne, głównie przekładu tekstów na język czeski. Ponadto w związku z wydawaniem w latach dziewięćdziesiątych *Czeskiego atlasu językowego (ČJA)* na łamach „Našej řeči” pojawił się również szereg artykułów poświęconych problematyce dialektologicznej, np. rozwój czeskiej dialektologii przedwojennej i powojennej („Naše řeč” 1991, s. 86–94), studium socjolingwistyczne dialektu chodskiego („Naše řeč” 1997, s. 64–72), rozwój terminologii rolniczej w gwarach czeskich („Naše řeč” 1994, s. 246–251) itd. Jak wynika z powyższego, występuje duża różnorodność tematów i problemów, przedstawianych na łamach omawianego czasopisma. Dzięki temu istnieje możliwość reagowania przez lingwistów na aktualne problemy rozwoju języka czeskiego oraz otwarta przestrzeń do prezentacji różnych metod badawczych.

Druga rubryka – *Recenzje i kronika* – zawiera recenzje i omówienia monografii, prac zbiorowych i innych publikacji dotyczących nie tylko języka czeskiego, ale także, choć rzadziej, innych języków, np. słowackiego (np. tom artykułów z konferencji młodych językoznawców na temat współczesnego języka; „Naše řeč” 1993, s. 219–221), niemieckiego (np. informacja o konferencji nt. języka niemieckiego jako międzynarodowego w Europie; „Naše řeč” 1993, s. 45–47), polskiego (np. recenzja pracy S. Grabiasa pt. *Język w zachowaniach społecznych*; „Naše řeč” 1997, s. 101–103) itp. Kronika natomiast podaje informacje o ważniejszych językoznawczych konferencjach naukowych lokalnych i o zasięgu międzynarodowym. Zawiera także artykuły wspomnieniowe i okolicznościowe związane z jubileuszami czołowych bohemistów czeskich.

Warto podkreślić, że w tym dziale znajdują się informacje o ciekawszych – według redaktorów pisma – artykułach językoznawczych,

zamieszczanych w innym czasopiśmie (o charakterze dydaktycznym) „Český jazyk i literatura”.

Drobiazgi językowe to krótkie informacje najczęściej dotyczące zjawisk współczesnego słownictwa czeskiego, np. neologizmów powstałych dla potrzeb reklamy i nazywających nowe produkty (np. czasownik *vaxovat* ‘używać odkurzacza marki Vax’ powstał na zasadzie analogii do zadomowionego już w języku czeskim *luxovat* ‘używać odkurzacza marki Lux’; „Naše řeč” 1996, s. 222). W rubryce tej są także poruszane zagadnienia poprawnościowe, głównie w zakresie pisowni wyrazów pochodzenia obcego (np. dopuszczanie form wariantywnych typu *diskjockey/diskdžokej*; „Naše řeč” 1993, s. 103–104) czy rodzimych (np. wyjaśnienie, że decyzja jak napisać poprawnie *po čtvrté* jest subiektywna, ponieważ *Zasady pisowni czeskiej* podają tylko określenia z liczebnikami 1–3: *po třetí/potřetí*; „Naše řeč” 1998, s. 55–56) itd.

Pod koniec lat dziewięćdziesiątych włączono do pisma w formie kolejnej rubryki fragmenty listów użytkowników języka czeskiego, skierowanych do działającej przy Instytucie Języka Czeskiego, a więc przy organie wydającym „Našá řeč”, poradni językowej. Przytaczane są pytania, których autorami są bądź instytucje, bądź osoby indywidualne. Odpowiedzi udzielane przez pracowników poradni językowej mają charakter poprawnościowy.

Tematyka pytań jest niezwykle rozległa: od problemów ortograficznych (szczególnie pisownia nazw instytucji, nazw ulic, np. *Na Skalce, Za Školou* itp. zgodnie z nowymi zasadami pisowni czeskiej z 1993 r.; „Naše řeč” 1998, s. 167–168), przez zagadnienia morfologiczne (tworzenie nazw geograficznych, np. neologizm *Moravsko* utworzony na wzór nazw *Česko, Slovensko* traktowany jest jako okazjonalizm; „Naše řeč” 1999, s. 167–168) i semantyczne (zwłaszcza w zakresie terminów, np. znaczenie terminu *nadstavba* w budownictwie), aż do zagadnień etykiety językowej (np. poprawny sposób zwracania się do współpracowników: *kolegyně Nováková, kolega Novák*; „Naše řeč” 1998, s. 168).

4. Język czeski potoczny nieliteracki na łamach „Našej řeči” w latach 1990–1999

Po roku 1989 w Republice Czeskiej diametralnie zmieniły się warunki historyczno-kulturowe. Po upadku totalitaryzmu nastąpił okres powrotu do zasad społeczeństwa demokratycznego: jawności i wolności słowa. Tendencje te znalazły swoje odzwierciedlenie także na łamach „Našej řeči”. Nie było już „ideologiczną niepoprawnością” pisanie o języku potocznym nieliterackim występującym w coraz szerszym zakresie w komunikacji codziennej (niekiedy nawet w sytuacjach półoficjalnych i oficjalnych) czy w literaturze. Sygnałem owych zmian i tendencji do przedstawiania rzeczywistej sytuacji językowej było opublikowanie w 1990 roku artykułu A. Sticha *O jazyce dvou současných autorů* („Naše řeč” 1990, s. 113–126). Artykuł ten został napisany pod koniec 1969 roku i zakwalifikowany do druku przez ówczesnych członków zespołu redakcyjnego J. Běliča i F. Daneša, mimo że omawiał niewygodne w tym czasie zagadnienie występowania języka potocznego nieliterackiego w czeskiej prozie. Niestety ze względów ideologicznych artykuł nie został wówczas opublikowany.

W lingwistyce czeskiej omawianego okresu odżywiają dyskusje na temat stosunku czeszczyzny literackiej (*spisovná čeština*) do nieliterackiej (*nepisovná čeština*). „Naše řeč” również reaguje na tę sytuację i w latach dziewięćdziesiątych obserwujemy na łamach tego czasopisma ożywienie (w stosunku do lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych) w zakresie prezentacji badań nad szeroko rozumianą czeszczyzną nieliteracką, która obejmuje – jak już zostało to powyżej powiedziane – nie tylko język potoczny nieliteracki, ale także interdialekty i dialekty. Z oczywistych względów w naszych rozważaniach nie wzięliśmy pod uwagę tych tekstów, w których przez wariant nieliteracki autorzy rozumieją dialekt terytorialny, a więc artykuły dotyczące na przykład: analizy słownictwa literackiego i nieliterackiego w *Czeskim Atlasie Językowym* („Naše řeč” 1995, s. 1–8) czy opisu języka najmłodszego pokolenia wiedeńskich Czechów („Naše řeč” 1998, s. 80–91) itp.

Problematyka czeskiego języka potocznego nieliterackiego (w rozumieniu podanym w części pierwszej artykułu) pojawia się w latach dziewięćdziesiątych we wszystkich działach czasopisma „Naše řeč”, choć w różnym zakresie i w różnym stopniu. Wśród artykułów poruszających interesującą nas tu kwestię są takie, które dotyczą zagadnień teoretycznych (opisu współczesnej czeskiej sytuacji językowej) oraz takie, które prezentują szczegółową problematykę, np. analizę językową określonego typu tekstów. Charakter teoretyczny posiadają np. artykuły J. Hronka („Naše řeč” 1992, s. 120–129) oraz J. Hronka i P. Sgalla („Naše řeč” 1999, s. 184–191). Znany badacz czeszczyzny potocznej nieliterackiej, Jiří Hronek, przedstawił na początku lat dziewięćdziesiątych sytuację języka czeskiego potocznego nieliterackiego w ujęciu diachronicznym. Przywołał poglądy wybitnego czeskiego lingwisty, jednego z założycieli praskiej szkoły strukturalnej, B. Havránka, który już w latach trzydziestych XX w. zwrócił uwagę na odmienność czeskiej dyferencjacji języka od innych języków słowiańskich, polegającą na istnieniu opozycji: język literacki (*spisovná čeština*) i język potoczny nieliteracki (*obecná čeština*), tym samym na istnieniu dwóch wzajemnie przenikających się centralnych wariantów czeskiego języka narodowego (por. pierwsza część niniejszego opracowania). Hronek uwarunkował powstanie znacznych różnic między obiema odmianami czynnikami historycznymi: język czeski w XVII i XVIII w. był stopniowo wypierany z różnych dziedzin życia społecznego przez język niemiecki. „Wyższa” warstwa języka nie rozwijała się, rozwijał się natomiast język „niższy”, codzienny, nieliteracki. Dopiero wiek XIX wraz z czeskim odrodzeniem narodowym przyniósł odrodzenie języka literackiego, którego normę ówczesni kodyfikatorzy (m.in. J. Dobrovský i J. Jungmann) oparli na szesnastowiecznym języku literackim (tzw. okresu humanizmu), którego wzorem był język Biblii Kralickiej.

J. Hronek zastanawia się w swoim artykule nad możliwością wzbogacania języka potocznego literackiego (*hovorová čeština*) przez elementy języka potocznego nieliterackiego. Przypuszcza, że przebiegający już proces zaniku zjawisk tzw. książkowych (np. zanik koń-

cówki bezokolicznika *-ti* i zastąpienie jej zakończeniem *-t*, coraz częściej występujące formy 1. osoby liczby pojedynczej czasowników czasu teraźniejszego *píšu* zamiast *píši*) będzie trwał nadal. Jednak, aby doszło do rozluźnienia skostniałej normy literackiej i zbliżenia jej do normy języka komunikacji codziennej, powinny być spełnione dwa warunki:

- 1) nie można wymagać, aby wszystkie cechy wypowiedzi mówionej odpowiadały dokładnie zaleceniom kodyfikatorów, ponieważ traci ona wówczas charakter spontaniczny (typowy dla języka potocznego); większość Czechów – jak zauważa J. Hronek – nawet w rozmowach radiowych i telewizyjnych i tak mówi już *čerstvý mlíko* zamiast *čerstvé mléko*;
- 2) należy dokonać opisu i pozytywnej oceny takich zjawisk, które są geograficznie ograniczone, czyli występują np. w języku potocznym literackim w Czechach, ale na Morawach traktowane są jako nieliterackie, np. *ved* zamiast *vedl*, *hezky města* zamiast *hezká města* itd. i określić je jako warianty regionalne.

Do problemu wzbogacania czeszczyzny literackiej przez elementy języka potocznego nieliterackiego powraca Jiří Hronek wraz z Petrem Sgallem pod koniec lat dziewięćdziesiątych („Naše řeč” 1999, s. 184–191). Badacze stwierdzają w swoim artykule, że proces ten dokonuje się nieustannie na drodze zbliżania obu odmian. Ich wzajemne oddziaływanie powinno w przyszłości przyczynić się do ukształtowania stosunkowo jednolitej odmiany języka codziennej komunikacji, który spowoduje ograniczenie używania czeszczyzny literackiej jedynie do sytuacji uroczystych i oficjalnych („Naše řeč” 1999, s. 190).

Artykuł ten zawiera również apel do bohemistów językoznawców, aby „spłacili dług” czeskiej lingwistyce, jakim jest – według autorów – ciągle jeszcze nie zbadany dokładnie język potoczny nieliteracki. Postulują wyjaśnianie przez badaczy problemów dyferencjacji czeszczyzny oraz informowanie opinii publicznej o panującej w innych językach (np. francuskim czy niemieckim) podobnej sytuacji językowej. W tym bowiem autorzy widzą możliwość zmiany podejścia – przede wszystkim – szkoły do nauczania języka czeskiego, w trakcie

którego powinno się rzetelnie informować o statusie czeszczyzny potocznej nieliterackiej.

Druga grupa artykułów poświęconych tematyce języka potocznego nieliterackiego dotyczy zagadnień szczegółowych. Ciekawą analizę językową tekstu mówionego przedstawia J. Bachmannová („Naše řeč” 1995, s. 197–201). Bada ona ustną wypowiedź technologa fabryki szkła na temat sposobów produkcji przedmiotów szklanych. Autorka wykazuje, w jakim stopniu zmieniające się warunki aktu komunikacji wpływają na mieszanie się kodów: języka literackiego, języka potocznego nieliterackiego i gwary w wypowiedzi jednego użytkownika języka. Na podstawie analizy cech fonologicznych, morfologicznych i leksykalnych autorka dochodzi do wniosku, że elementy czeszczyzny potocznej nieliterackiej pojawiają się w tych fragmentach wypowiedzi, w których mówiący stara się słuchaczowi przybliżyć, wyjaśnić niektóre partie „informacji oficjalnej” na temat technologii produkcji szkła (podanej poprawną czeszczyzną literacką). Dzięki zastosowaniu tej odmiany mówiący stwarza atmosferę familiarności. Gwara zaś (w tym wypadku podkarkonoska) jako trzeci kod językowy występuje niezależnie, mówiący w zasadzie nie uświadamia sobie istnienia jej elementów w swojej wypowiedzi.

Inne aktualne zagadnienie, obecne na łamach „Našej řeči”, to charakterystyka elementów czeszczyzny potocznej nieliterackiej w języku osobistych stron internetowych czeskich studentów i absolwentów szkół wyższych („Naše řeč” 1999, s. 127–138). S. M. Newerkla w artykule o tej tematyce zwraca uwagę na funkcję cech czeszczyzny potocznej nieliterackiej wykorzystywanych przez młodych ludzi w Internecie. Bazą wyjściową na poziomie fonologii i morfologii jest dla nich język literacki, jeżeli zaś wykorzystują cechy potoczne nieliterackie, to czynią to w celu stworzenia atmosfery koleżeńskej, pewnej zażyłości i przekonania odbiorcy, że nie chodzi o komunikat oficjalny. Elementy języka potocznego nieliterackiego (z różnych płaszczyzn) oraz naruszanie normy ortograficznej są – według autora artykułu – wykorzystywane celowo także po to, aby odbiorcę zainteresować treścią komunikatu, czyli pełnią funkcję fatyczną.

Problematyka języka potocznego nie-literackiego jest omawiana często także na marginesie innych zagadnień językowych, np.:

- a) omówienie nacechowanych stylistycznie leksemów np. *vekslák ob. hanl.* („Naše řeč” 1992, s. 1–11) w ramach opisu warstwy zapożyczeń związanych z przemianami życia społecznego w Republice Czeskiej;
- b) ujęcie w słowniku neologizmów haseł z kwalifikatorami *ob. expr., ob.*, np. *padat padej!* ‘wynoś się’ (np. „Naše řeč” 1993, s. 225–240; „Naše řeč” 1995, s. 113–123);
- c) opis sporadycznie pojawiających się cech języka potocznego nie-literackiego w literaturze i reportażach radiowych, np. utworach M. Horníčka („Naše řeč” 1993, s. 169–178), którego podstawową formą wypowiedzi jest język literacki a formy typu *Vypadal jste [...] jako krásnej chrlič*, zam. *krásný chrlič* ‘rzygacz’ są niezwykle rzadkie oraz w języku dziennikarza K. Kyncla („Naše řeč” 1998, s. 13–20), u którego pojawiają się leksykalne elementy języka potocznego nie-literackiego, np. *kriminál, kudla, figl, přitroublý* itp.

Na podstawie przytoczonych powyżej faktów można stwierdzić, że przemiany społeczno-polityczne, jakie miały miejsce po 1989 roku, znajdują także swoje odbicie w języku. Wpływają na proces demokratyzacji czeszczyzny i przyczyniają się do szybszego, niż to miało miejsce w latach wcześniejszych, zbliżania się obu odmian czeszczyzny: języka literackiego i języka potocznego nie-literackiego. Należy podkreślić, że zainteresowanie językiem potocznym nie-literackim na łamach „Našej řeči” w latach 1990–1999 odzwierciedla widoczne w społeczeństwie czeskim, jak i wśród czeskich lingwistów, większe otwarcie się na zagadnienia potoczności.

Literatura

- Balowska G., 1999, »Obecná čeština« w utworach M. A. Šimáčka, [w:] *Odrodzenie Narodowe w Czechach i na Słowacji*, Kraków, s. 259–267.
- Balowski M., 2002, *Sytuacja języka czeskiego po aksamitnej rewolucji*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo*, Warszawa, s. 5–13.
- Bělič J., 1958, *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné*, [w:] *Československé přednášky pro 4. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*, Praha, s. 59–71.

- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
- Bermel N., 2001, *Strídání kódů či míšení jazykových prostředků? K popisu dialogu v české beletrii*, „Naše řeč” LXXXIV, s. 16–30.
- Bluszcz A. J., 1996, *Asymetria polskich i czeskich odmian języka ogólnonarodowego*, [w:] A. J. Bluszcz (red.), *Rozwarstwienie stylistyczne języków słowiańskich. Style funkcjonalne i stylizacje literackie*, Katowice, s. 15–20.
- Buttler D., 1982, *Miejsce języka potocznego wśród odmian współczesnej polszczyzny*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Język literacki i jego warianty*, Wrocław, s. 17–28.
- Co chceme*, 1917, „Naše řeč” I, s. 1–2.
- Čechová M., 1996, *Spisovnost z hlediska školy*, [w:] R. Šrámek (red.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, MU, Brno, s. 223–226.
- Čermák F., 1996, *Obecná a spisovná čeština: Poměr, funkce a metodologie*, [w:] R. Šrámek (red.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, MU, Brno, s. 14–18.
- Český jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich*, red. J. Kořenský, Opole 1998.
- Český jazyk na přelomu tisíciletí*, 1997, red. F. Daneš, Praha.
- Čmejrková S., 1996, *Spisovnost a nespisovnost v současné rozhlasové a televizní kulturní publicistice*, [w:] R. Šrámek (red.), *Spisovnost a nespisovnost dnes*, MU, Brno, s. 191–195.
- Daneš F., 1988, *Pojem „spisovného jazyka” v dnešních společenských podmínkách*, [w:] *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a společenské praxe*, Praha, s. 21–28.
- Davidová D., Bogoczová I., Fic K., Hubáček J., Chloupek J., Jandová E., 1997, *Mluvená čeština na Moravě*, Ostrava.
- Dickins T., 1994, *Linguistic Varieties in Czech: Probléms of the Spoken Language*, „Slavonica” I, 1994, s. 20–46.
- Encyklopedický slovník češtiny*, Praha 2002.
- Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, Warszawa.
- Grygar-Rechzieglová A., 1990, *On Czech Diglossia*, [w:] M. Grygar (ed.), *Czech Studies: Literature, Language, Culture*, Amsterdam, s. 9–29.
- Havránek B., 1924, *K české dialektologii*, „Listy filologické” LI, s. 263–271, 337–358.
- Havránek B., 1942, *K funkčnímu rozvrstvení spisovného jazyka*, „Časopis pro moderní filologii” XXVIII, s. 409–416.
- Hoffmannová J., Müllerová O., 2000, *O českém mšeni*, [in:] *Človek a jeho jazyk I. Jazyk ako fenomén kultúry*, Bratislava, s. 102–111.
- Hronek J., 1992, *Poznámky k mluvené češtině*, „Naše řeč” LXXV, s. 120–129.
- Hronek J., Sgall P., 1999, *Sblížení spisovné a obecné češtiny*, „Naše řeč” LXXXII, s. 184–191.
- Jedlička A., 1978, *Spisovný jazyk v současné komunikaci*, Praha.
- Kraus J., 1991, *Do nového ročníku »Naší řeči«*, „Naše řeč” LXXIV, s. 1–5.

- K r a u s J., 1996, *80 let od založení »Naši řeči«*, „Naše řeč“ LXXIX, s. 270–272.
- K r ě m o v á M., 1981, *Běžně mluvený jazyk v Brně*, UJEP, Brno.
- K r ě m o v á M., 1993, *Proměny běžně mluveného jazyka velkoměsta*, [w:] S. Gajda, J. Nocoň (red.), *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy środkowej i wschodniej*, Opole, s. 29–35.
- K r ě m o v á M., 1994, *Obecné a zvláštní v mluvě města Brna*, [w:] M. Jelínek (red.), *Brno – město uprostřed Evropy*, Brno, s. 88–91.
- K r ě m o v á M., 1997a, *Současná běžná mluva v českých zemích*, [w:] F. Daneš (red.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praha, s. 160–172.
- K r ě m o v á M., 1997b, *Proměny brněnské městské mluvy*, [in:] F. Daneš (red.), *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praha, s. 225–230.
- K r ě m o v á M., 2000, *Termin »obecná čeština« a různost jeho chápání*, [w:] Z. Hladká, P. Karlík (red.), *Čeština – univerzália a specifika 2.*, MU, Brno, s. 63–78.
- L a b o c h a J., 2000, *O odmianach językowych współczesnej polszczyzny i czeszczyzny*, [w:] H. Wróbel (red.), *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej ofiarowane profesor Teresie Zofii Orłoś*, Kraków, s. 131–135.
- L u b a ś W., 2003, *Polskie gadanie*, Opole.
- M ü l l e r o v á O., H o f f m a n n o v á J., 1997, *Čeština spisovná, hovorová, obecná... a hlavně mluvená (v současné komunikaci a v současném výzkumu)*, „Slovo a slovesnost“ LVIII, s. 42–54.
- M ü l l e r o v á O., H o f f m a n n o v á J., 2001, *Míšení kódů a jeho hodnotové aspekty v různých typech komunikačních situací*, [w:] *Naše a cizí v interetnické a interpersonální komunikaci*, FF OU, Ostrava, s. 11–21.
- M ü l l e r o v á O., H o f f m a n n o v á J., S c h n e i d e r o v á E., 1992, *Mluvená čeština v autentických textech*, H&H, Jinočany.
- N e b s k á I., 1996, *Jazyk, norma, spisovnost*, UK, Praha.
- O r ł o ś T. Z., 2005, *Współczesna czeszczyzna potoczna*, „Biuletyn PTJ“ LXI, s. 137–143.
- Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji*, red. M. Balowski, Racibórz 2005.
- Š a u r V., 1994, *K městské mluvě v Opavě*, [w:] *K diferenciaci současného mluveného jazyka*, FF OU, Ostrava, s. 72–78.
- S g a l l P., H r o n e k J., 1992, *Čeština bez příkras*, Academia, Praha.
- S i a t k o w s k i J., 1986, *O specyfice české situace jazykové*, [w:] *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 75–83.
- Současná česká stylistika*, 2003, red. M. Čechová, Nakladatelství ISV, Praha.
- Spisovná čeština a jazyková kultura 1993, 1995*, red. J. Jančáková, M. Komárek, O. Uličný, FF UK, Praha.
- S z c z e p a ń s k a E., 1988, *Elementy języka potocznego (obecná čeština) w prozie I. Herrmanna*, „Prace Językoznawcze“ LXXXVII, s. 103–109.

- S z c z e p a ń s k a E., 2004, *Cechy czeszczyzny okresu baroku a obecná čeština*, Kraków.
- T a r a j ł o - L i p o w s k a Z., 1994, *Dyglosja czeska na tle problemów narodowych*, „Slavica Wratislaviensia“ LXXXVII, s. 87–92.
- T a r a j ł o - L i p o w s k a Z., 2006, *Gry językowe w »Trylogii kryminalnej« Josefa Škvoreckiego i Jana Zábrany*, „Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego“ XXXIII, s. 219–225.
- T k a c z e w s k i D., 1996, *Styl funkcjonalny języka czeskiej reklamy telewizyjnej*, [w:] A. J. Bluszcz (red.), *Rozwarstwienie stylistyczne języków słowiańskich. Style funkcjonalne i stylizacje literackie*, Katowice, s. 127–139.

Wpływ czeski na innosłowiańską terminologię gimnastyczną

Idea powstania towarzystw gimnastycznych miała swoje źródło w przeobrażeniach gospodarczych, politycznych, kulturalnych oraz oświatowych osiemnasto- i dziewiętnastowiecznej Europy. Starano się bowiem budować silne państwa poprzez fizyczne i moralne odrażdżanie narodu, co wyrażało się między innymi w formowaniu organizacji społecznych.

Powstanie *Sokola* (*Sokół*) w Czechach, znajdujących się wówczas pod panowaniem monarchii austro-węgierskiej było wyrażeniem walki o autonomię i wolność narodową. Dzięki pracownikom takim jak: Jan Evangelista Purkyně, Julius i Eduard Grégrowie, Josef Barák, Emanuel Tonner, František Ladislav Čelakovský czy Karel Amerling zrzeszenie stało się środkiem wychowania obywatelskiego i znaczącym czynnikiem ruchu narodowego w walce o wolność. Przypisywano mu rolę „budziciela świadomości”¹. Rozrastająca się organizacja przedostała się poza granice Czech i objęła kolejno pozostałe narody słowiańskie. W Słowenii pierwsze gniazdo powstało w Lublanie w 1863 r., w Chorwacji w Zagrzebiu w 1874 r., w Polsce we Lwowie 1884 r., w Bułgarii powstały gniazda zrzeszone następnie w związek *Юнак* (*Junak*) w 1889 r., w Serbii w Karlovcu w 1904 r., w Rosji w 1908 r. oraz na Ukrainie, gdzie została rozpropagowana przez nauczycieli gimnastyki, którzy przeszczepiali jednocześnie terminologię gimnastyczną.

¹ Budziciel – działacz Czeskiego Odrodzenia Narodowego w XIX wieku. (por. Siatkowski, Basaj 1991, s. 50).

1. Wpływ czeski na język słoweński

Wprowadzenie ustawodawstwa w Monarchii Habsburskiej w latach 70 i 80 XIX wieku wpłynęło na pogłębianie się wzajemnych kontaktów narodów słowiańskich. Szczególnie bliskie sobie stały się narody czeski i słoweński, do czego przyczyniła się wspólna walka polityczna w Państwowej Radzie Wiedeńskiej oraz uczęszczanie wielu Słoweńców na Uniwersytet Praski. Zacieśniały się także kontakty pomiędzy organizacjami gimnastycznymi.

W roku 1870 stowarzyszenie w Lublanie zwróciło się do praskiego *Sokola* z propozycją, by zajęcia prowadził czeski nauczyciel gimnastyki. Posadę tę objął uczeń Mirosłava Tyrša (współzałożyciela organizacji *Sokół*) Václav Z. Veselý. Podczas swojego rocznego pobytu w stolicy Słowenii wprowadził on sokolski system ćwiczeń, a także, z pomocą prof. Vavrů, który wcześniej już prowadził zajęcia z gimnastyki w lublańskim gimnazjum, przystosował czeskie nazewnictwo Tyrša do słoweńskiego (por. Stloukal 1999, s. 283–284).

Mając na uwadze braterstwo sokolskie, uważał za swoje święte zadanie, by z małymi zmianami terminy czeskie *zadomowiły się* w słoweńskich salach gimnastycznych. Opracował nie tylko gimnastyczne, ale i szermiercze nazewnictwo (ukazało się ono w *Novici* w roku 1871 r.), wprowadzając je do lublańskiego *Sokola* (Jandásek 1947, s. 90).

Po odejściu Veselego lublańskiemu *Sokolowi* przewodniczył Ivan Hribar, zwolennik słowianofilstwa, który jeszcze ściślej powiązał słoweńską organizację z czeską. Jego dzieło kontynuował od 1869 r. Viktor Murnik, wprowadzając system Tyrša w miejsce niemieckiego systemu ćwiczeń Jahna i Spiessa².

Pierwszy regulamin powstałej w 1863 roku organizacji *Sokol* zawiera kilka terminów sportowych, świadczących o nieustabilizowaniu jeszcze słoweńskiej terminologii gimnastycznej, jak fakt współlist-

² W użyciu były trzy zestawy ćwiczeń gimnastycznych: niemiecki – autorstwa F. L. Jahna, E. Eiselena i A. Spiessa, szwedzki P. H. Linga (przejęty wśród słowiańskich Sokolów tylko przez Polaków) oraz czeski stworzony przez M. Tyrša (por. Honzak, Jagič 2000, s. 287).

nienia konkurujących ze sobą nazw: *gimnastyka* (z greckiego *gymnós* ‘nagi’) i *telovadba*, z których derywowane są: *gimnastikovati*, *gimnastikovanje*, *gimnastikališče*, *gimnastiški* oraz *telovadni*, *telovadski*, *telovadnica* (‘sala gimnastyczna’). Regulamin obfituje w:

- a) rzeczowniki odczasownikowe bezprzyrostkowe: *tek* ‘bieg’, *dir* ‘kłus’, *hoja* ‘chód’; przyrostkowe: *hojovanje* ‘chodzenie’, *utrjevanje* ‘hartowanie’, *premagovanje* ‘opanowanie’;
- b) związki z czasownikiem: *vaditi se v hoji*, *teku*, *diru* ‘ćwiczenie się w chodzie, biegu, kłusie’.

Viktor Murnik uważał, że wzorowanie się na terminologii Tyrša ma dwie przyczyny: po pierwsze przystosowanie rodzimej terminologii gimnastycznej do języka słoweńskiego zagwarantowało nazewnictwu słoweńskiemu autentyczność, a po drugie w wyniku pokrewieństwa języków czeskiego i słoweńskiego terminy stały się zrozumiałe (por. Honzak, Jagič 2000, s. 294). Uważa się, że następujące czeskie terminy zostały przejęte do języka słoweńskiego:

- a) częste rzeczowniki odczasownikowe z przyrostkiem zerowym: *počep*, *poklek*, *vzlet*, *poskok*, *vis*; z przyrostkami: *-(j)a: lega* (cz. *leh*), *vaja* ‘ćwi- czenie’; *-(č)a: kreča*; *-ba: telovadba*; *-va: premenjava*; *-a/-e/-eva/-ova/-nje: kroženje*, *letanje*, *skakanje*;
- b) nazwy przyrządów gimnastycznych przejęte z niemieckiego bezpośrednio lub za pośrednictwem czeskiego: *bradla*, *kruh*, *koza*;
- c) przymiotniki: *prosti* (cz. *prostý*), *redni* (cz. *řadový*);
- d) czasowniki: *nožiti*, *vrgati*, *vstoupiti*;
- e) złożenia: *enonožno*, *dvaročno*, *sonožno* (Honzak, Jagič 2000, s. 298).

Na grunt słoweński nie został jednak przeniesiony sposób tworzenia przysłówków za pomocą przyrostka *-mo* tak produktywny u Tyrša: cz. *zanožmo*, *prednožmo*. Zastąpiono go wyrażeniami określającymi kierunek ruchu: *gori-doli* ‘do góry–na dół’, *na levo-na desno* ‘na lewo–na prawo’.

We współczesnym języku słoweńskim funkcjonują takie terminy jak: *tek*, *korak* ‘krok’, *skok*, *predskok*, *klek*, *obrat*, *hoja*, *stoja*, *gibanje* ‘ruch’, *kroženje*, *prednoženje*, *odnoženje* (za: Vazzaz 1968).

2. Wpływ na język polski

W 1895 r. w *Przewodniku gimnastycznym Sokół* pojawiła się wzmianka o wydaniu przez związek lwowski *Słowniczka wyrazów gimnastycznych czesko-polskich i niemiecko-polskich*, mającego na celu „ułatwienie korzystania z oryginalnych dzieł i pism gimnastycznych w języku czeskim lub niemieckim” (*Przewodnik gimnastyczny*, „Sokół” XV, 1895, s. 136). Autor, dr Wenanty Piasecki, w przedmowie ubolewał nad brakiem odpowiednio wykształconego słownictwa polskiego. Konstatował, iż ćwiczący używają „niemieckich wyrazów jak takowe pierwsi nasi nauczyciele, Niemcy – lub też pod względem językowym opieszali Polacy – w używanie wprowadzili” (Piasecki 1867, s. 1).

Jeszcze wcześniej, w 1871 roku, we Lwowie ukazała się *Gimnastyka domowa*, wzorowana na niemieckich i francuskich podręcznikach oraz *Gimnastyka racjonalna* – obie negatywnie ocenione przez czeskiego krytyka J. Z. Veselego, uznane za „dziwne, nieuporządkowane słownictwo gimnastyczne [...] druhowie Polacy tak małą przywiązują wagę do unormowania terminologii gimnastycznej” („Sokol” 1873, s. 30).

8 kwietnia 1873 r. stanowisko nauczyciela gimnastyki we lwowskim Sokole obejmuje dwudziestotrzyletni Czech František Hochman, który zajął się również ujednoczaniem terminologii polskiej.

W r. 1898 Edward Madeyski opracował ponownie, po Wenantym Piaseckim, słownictwo gimnastyczne (por. Madeyski, 1890). Zasób ten, wzbogacony z czasem o terminy z języka szwedzkiego, rozpatrywała komisja, która zajęła się reformą słownictwa w składzie: dr Eugeniusz Piasecki, Walerian Sikorski, prof. dr Tadeusz Lehr-Spławiński. Opublikowano je następnie w podręczniku Waleriana Sikorskiego *Gimnastyka, podręcznik metodyczny dla nauczycieli* (część II, Lwów 1930). Kolejna próba usystematyzowania terminologii gimnastycznej została podjęta w latach pięćdziesiątych na podstawie uchwał ogólnopolskich konferencji gimnastycznych wyższych szkół wychowania fizycznego, wyników osiągniętych w pracy szkoleniowej Polskiego

Związku Gimnastycznego oraz literatury gimnastycznej autorstwa wybitnego teoretyka Jana Fazanowicza (por. Mazurek 1971, s. 6).

Jan Ożdżyński, analizując współczesną terminologię sportową. Wśród zapożyczeń z innych języków wymienia także „ściśle odpowiedniki słowotwórcze rzeczownikowych form bezprzyrostkowych z pniami czasownikowymi” (Ożdżyński 1970, s. 60) i przymiotniki z sufiksem *-n*, np.: *nachwyt*, *napon* (obecnie *skok napięty*), *naskok*, *odboiczka* (*przeskok odboiczny*), *odmach*, *podchwyt*, *podmyk*, *przechwyt*, *przemach*, *przemyk*, *przenos*, *przewlek*, *unik*, *wymyk*, *wypad*, *wzmach*, *zakrok*, *zakroczny*.

Autor dostrzegł wpływ pokrewnych języków słowiańskich na powyższe terminy, co utrudnia jednoznaczne zaklasyfikowanie ich do form tłumaczonych lub zapożyczeń leksykalnych przyswojonych przez polski system morfologiczny. Polska terminologia gimnastyczna „jak wiadomo w poważnej swej części powstała przez bezpośrednie lub pośrednie kalkowanie wzorów czeskich (mianownictwo sokolskie), niemieckich, szwedzkich, duńskich i w okresie powojennym rosyjskich” (Ożdżyński 1970, s. 61).

O tym, że „czeskie nazewnictwo Tyrša stało się podstawą gimnastycznego nazewnictwa Polaków” wspomina również V. Procházka (1940). Natomiast Mieczysław Basaj i Janusz Siatkowski, jak wynika z moich badań, wśród bohemizmów w języku polskim z zakresu gimnastyki wymieniają: *cwał*, *rej* ‘taniec’, *szerm*, *utok* oraz *zbor* (por. Basaj, Siatkowski 1964–1966, cz. XI, s. 34; 1967–1976, cz. XIII, s. 37; cz. XV, s. 19, cz. XVI, s. 35).

W polskiej terminologii gimnastycznej funkcjonują obecnie nazwy, w przypadku których nie można wykluczyć wpływu czeskiego: *zakrok*, *wykrok*, *wypad*, *unik*, *klęk* (*jednonóż*, *obunóż*), *rozklęk*, *pobok* (‘oś poprzeczna do osi przyrządu), *zwis*, *podpór*, *wymyk*, *przemyk*, *kołowrót*, *odmach*, *przemach*.

3. Wpływ na język bułgarski

Języki czeski i bułgarski rozwijały się samodzielnie bez wzajemnych wpływów do wieku XIX, przynoszącego stabilizację języków

literackich. Działalność czeskich specjalistów w Bułgarii spowodowała przedostanie się do języka bułgarskiego nazw specjalistycznych z zakresu techniki, nauki i rzemiosła (Syrovátková 1964, s. 95).

Wpływem języka czeskiego na bułgarski zajmował się bułgarski lingwista Sviatomir Ivanczev. Doskonała znajomość obu języków (m. in. w latach 1948–1949 był lektorem języka bułgarskiego na Uniwersytecie Karola w Pradze, 1974–1988 dyrektorem katedry językoznawstwa słowiańskiego na Uniwersytecie w Sofii) procentowała artykułami z zakresu lingwistyki, leksykografii, literaturoznawstwa, przekładu i publicystyki (Čajka 1992). Szczegółowym badaniom poddał terminologię ciesielską, stolarską, botaniczną i gimnastyczną³. Ta ostatnia kształtowała się i przeobrażała pod wpływem czeskim, któremu sprzyjały korzystne warunki w czasie powstawania organizacji sokolskiej. Działali w niej emigranci czescy, często polityczni, z ówczesnych Austro-Węgier, przenosząc na grunt bułgarski główne źródło nazewnictwa – czeską terminologię gimnastyczną utworzoną przez M. Tyrša. Ugruntowaniu terminów sprzyjała również ówczesna terminologia rosyjska przenikająca do Bułgarii, znajdująca się także pod wpływem czeskim (Kuchař 1967, s. 240). W porównaniu do innych terminologii daje możliwość krótkich i jasnych opisów wykonywanego ćwiczenia.

Terminy sprawiające wrażenie wyjątkowych struktur, niezbudowanych według zasad bułgarskiego słowotwórstwa, Sviatomir Ivanczev (1966, s. 653) rozdzielił na dwie grupy:

1. Rdzeniowe (bezsufiksowe i bezprefiksowe) rzeczowniki odczasownikowe, jak np. *vis* (cz. *vis*), *klek* (cz. *dřep* – przesunięcie semantyczne), *lez* (cz. *leh*), *max* (cz. *kmih*), *myt* (cz. *met*), *hvat* (cz. *hmat*), *byz* (cz. *běh*). Wszystkie terminy, za wyjątkiem *max* (oznaczanym jako rzadki w *Słowniku współczesnego języka bułgarskiego*

³ Por. *České prvky v bulharské truhlářské terminologii*, 1963; *Чешки елементи в българската гимнастическа терминология*, 1966; *Към въпроса за създаване на българска национална ботаническа терминология*, 1975; *По въпроса за влиянето на чешкия език върху българския*, 1978.

go) oraz *бяг* (używa się *бягане, тичане*) stanowią żywą część współczesnej terminologii i literatury gimnastycznej. Na podstawie tak uformowanych terminów powstały: *полклек, възмах, задмах, подмах, предмах, размах, задмят, предмят, размят, въ вмят, отмят, одмят* nie mające odpowiedników w czeskim i rosyjskim. Warunkowo można wymienić tutaj *скок* i *ход*, istniejące już wcześniej, nabierające jednak specjalnego znaczenia, jak również nieistniejące samodzielnie *-клон (наклон), -пад (напад, отпад)*.

2. Rzeczowniki prefiksalne wraz z derywatami, np.: *във-*: *въвмят*; *въз-*: *възмах*; *зад-*: *задлюеене* (cz. *záhup*), *задмахов* (cz. *odskok*); *на-*: *наклон* (cz. *předklon*); *над-*: *надхват* (cz. *nadhmat*); *от-*: *отскок* (cz. *odskok*); *под-*: *подмах, подскок*; *пре-*: *прескок* (cz. *přeskok*), *прехват* (cz. *přehmat*); *пред-*: *предлюеене* (cz. *předhup*), *предмах* (cz. *předkmih*); *раз-*: *размах, размят*.

Ivanczev przytacza również przejęte nazwy przyrządów gimnastycznych: *коза* (cz. *koza*), *кон* (cz. *kůň*), *маса* (cz. *stůl*), *кръг* (cz. *kruh*).

Niektóre z nich na gruncie czeskim są zapożyczeniami z niemieckiego, np. niem. *Wage*, cz. *váhu*, bułg. *везна (везни)*.

Obok tych terminów istnieją typowe dla języka bułgarskiego rzeczowniki oczasownikowe, jak np. z przyrostkami: *-еж*: *седеж, стоеж*; *-не*: *спадане, люеене* (cz. *hup*).

Podobnie jak przejęte rzeczowniki z produktywnym w obu językach przyrostkiem *-ka* zbudowane zgodnie z zasadami bułgarskiego słowotwórstwa, np. *въловка* (cz. *vlnovka*), *стойка* (cz. *stojka*), *склонка* (cz. *vzklopka*), *разкрачка* (cz. *roznožka*), które dały podstawę do utworzenia nowych bułgarskich terminów niemających odpowiedników w czeskim: *залупка, змиорка, чупка* (por. Ivanczev 1966, s. 658).

S. Ivanczev zaznacza również, że bułgarski nie jest niewolniczo zależny od czeskiego. W wielu przypadkach terminy utworzone są niezależnie, na przykład w miejscu przysłówków utworzonych przez Tyrša z przyrostkiem *-то* (*седто, леžто*) lub wyrazów typu: *jedнонож, обовиуѝ* bułgarski ma imiesłowu: *седящ, лежащ* lub przymiot-

niki, np. *еднокрачен*. Natomiast czasowniki typu: *предпаžit, vzpažit* zostały zastąpione związkami: *ръце на пред, ръце на горе*.

4. Wpływ na język rosyjski

Sokolski system ćwiczeń zaczął rozpowszechniać się w Rosji na początku XX wieku, „gdzie w ostatnim czasie rozwijać się zaczął żywy ruch sokolski za sprawą czeskich nauczycieli gimnastyki rekrutujących się z szeregów sokolskich” (*Ottův slovník naučný*, t. XXIII, s. 626).

W porównaniu ze Słowianami południowymi przenikał najpóźniej. Ćwiczone głównie na przyrządach, a sam system konkurował z innymi, na przykład szwedzkim. Natomiast organizacja pozbawiona została charakteru walki narodowej przeciw rządowi absolutystycznym (Wagner 1954, s. 351).

W 1905 roku w Rosji pracowało dwudziestu Czechów-nauczycieli gimnastyki (por. „Sokol” 1906, s. 88). Pięć lat później około stu (por. „Sokol” 1910, s. 222), a w 1911 stu pięćdziesięciu.

L. I. Orłow na łamach czasopisma „Gimnastyka” o czeskiej terminologii napisał:

Doskonalszą, w porównaniu do innych systemów, była wówczas terminologia sokolskiej gimnastyki. Pozwalała krótko i dokładnie określić formę wykonywanego ćwiczenia i obejmowała wystarczającą ilość ćwiczeń („Гимнастика” [Moskwa] 1952, s. 21).

W 1906 r. w czasopiśmie „Sokol” (1905, nr 5, s. 110–111 oraz 1906, nr 7, s. 175–176) wydrukowano *Tělocvičný česko-ruský slovníček. Názvy přijaté a užívané cvičitelským sborem tělocvičné jednoty Sever v Petrohradě*. Słowniczek zawiera terminy M. Tyrša wraz z czeską transkrypcją, przetłumaczone z *Základové tělocviku*. Natomiast w 1909 ukazał się projekt kolejnego słownika pt. *Tělocvičný česko-ruský slovník. – Чешско-русский словарь гимнастической терминологии* („Sokol” 1909, nr 6, s. 160–165 oraz 1910, nr 1, s. 11, dodatek), który w porównaniu do *Slovníčka* zawiera terminologię udoskonaloną i rozszerzoną do około sześciuset słów. Informacje o

autorach słownictwa rosyjskiego przynosi list, który ukazał się w czasopiśmie „Sokol”, a będący odpowiedzią na uwagi N. Manochyna odnośnie owych terminów:

Pogląd druha Manochyna, by *шагъ укороченьй* był właściwszym terminem niż *шагъ соркащенны*, dalej by *на кистяхъ* był stosowniejszy od *на рукахъ* jest sądem jednostki. Pracowali z nami rodzimi Rosjanie, którzy uważali inaczej. Podpisano: W imieniu komisji technicznej Sokoła Petersburskiego Kotler (*Ruské tělocvičné názvosloví*, „Sokol” 1910, nr 2, s. 46).

N. Manochyn przetłumaczył również wykłady z kursów gimnastycznych ČOS⁴ (*O soustavě sokolské*, Praha 1908), które w samym tylko roku 1911 zostały wydane czterokrotnie. Ujednolicono i udoskonalamo istniejącą już terminologię, np. z dwóch zaproponowanych: *клек – стой на коленяхъ* (cz. *klek*); *оттолк – одраз* (cz. *odraz*); *стойка на рукахъ – стойка на кистяхъ* (cz. *stoj o rukou*); *мерный побег – мерный бег* (cz. *poklus*) (Wagner 1954, s. 652) i innych zdecydowano się na drugi wariant.

E. I. Mielnikow w artykule *O českých elementach ve współczesnym języku rosyjskim* (1961, s. 140–150) zauważa czeski wpływ w następujących rosyjskich terminach: *велескок* (cz. *veleskok*), *выдерж* (cz. *výdrž*), *вис* (cz. *vis*), *свис* (cz. *svis*), *отбочка* (cz. *odbočka*), *предклон* (cz. *předklon*), *скорчка* (cz. *skrčka*), *слетище* (cz. *sletišťe*), *слетовый* (cz. *sletový*), *сед* (cz. *sed*), *стой* (cz. *stoj*), *уник* (cz. *únik*) itd.

Cały szereg kalek świadczy o przejściu sposobu tworzenia nowych terminów za pomocą przedrostków: *пред-*: *предручить* (cz. *předpražit*), *за-*: *заручить* (cz. *zapažit*); *вз-*: *взручить* (cz. *vzpažit*).

Oddziaływanie czeskich struktur jest widoczne również w spotęgowanym tworzeniu nazw ćwiczeń rzeczownikowych od czasownikowych podstaw słowotwórczych, pozbawionych charakterystycznego dla rosyjskiego języka literackiego sufiksu *-ни-е*, np. *кач* (cz. *hup*), *присед* (cz. *dřep*), *полуприсед* (cz. *podřep*).

Pod wpływem czeskim powstały wyrazy z pierwszym członem *веле-* (cz. *vele-*, *vel-*), jak np. *велескок* (cz. *veleskok*), *велеоборот* (cz. *veletoč*), *велеперемет* (cz. *velpřemet*) itd.

Wpływ języka czeskiego daje się zauważyć w całym szeregu połączeń, np. *простой- простой вис* (cz. *vis prostý*), *смешанный - смешанный вис* (cz. *smíšený vis*).

L. P. Orłow, redaktor czasopisma „Гимнастика”, wytyka rosyjskiej terminologii gimnastycznej niezrozumiałość (1952). Zarzuca tłumaczowi, że zwiedziony zewnętrznym podobieństwem słów pokrewnych języków słowiańskich wprowadził do rosyjskiej terminologii czeskie terminy, z r u s z c z a j a c je. W ten sposób powstały np. *вис стремглав* (cz. *vis střemhlav*), *вышмыг* (cz. *výtuk*), *перешмыг* (cz. *přesmyk*), *скорчка* (cz. *skrčka*), *принять* (cz. *připatiti*) itp.

Autorzy innych artykułów traktujących o rosyjskiej terminologii także piętnują nieprawidłowe formy niezgodne z uzusem językowym, wśród których wymienia się: *взручить* (cz. *vzpažiti*), *заручить* (cz. *zapažiti*), *перешмыг* (cz. *přesmyk*), *мёты* (cz. *metry*), *уножить* (cz. *upožiti*), *загиб* (cz. *záhyb*), *взнос* (cz. *vznos*), *телоупражнятельная* (cz. *svičitelna*) (za: Bryki 1950); *всклонка* (cz. *vzklopka*), *уник* (cz. *únik*), *велепершмыг* (cz. *velepřemyk*) (za: Szlemin, Ukran 1954).

Do nazewnictwa sportowego z sokolskiej terminologii przeszło wiele terminów (dotyczących ćwiczeń wolnych, na przyrządach oraz skoków), które się zakorzeniły, pomimo iż w 1937 roku powołano specjalną komisję Naukowego Instytutu Wychowania Fizycznego w Leningradzie, w składzie: L. P. Orłow, I. A. Braźnik, G. S. Jegnatoszwilli, A. T. Brykin i lingwista prof. B. A. Łarin. Komisja nie przyjęła kalek przetłumaczonych mechanicznie z czeskiego, jak np. *скорчка*, *уник*, *стремглав*, *заручить*, *мёт*, *отсун*, *ссед*, *ручить*, *ножить*, *зложенъ з веле-*: *велеперешмыг*, *-шмыг*: *перешмыг*, *-ище*: *доскочище* itd. Natomiast czasowniki z przedrostkami typu: *предручить*, *взручить* zamieniono na związki: *руки вперед*, *вверх* itd.

W użyciu pozostały kalki semantyczne, jak np. *вис* (cz. *vis*), *сед* (cz. *sed*), *выкрут* (cz. *výkrut*), *завес* (cz. *závěs*), *вне* (cz. *vně*), *пере-*

⁴ ČOS – Československá Obec Sokolska.

мах (cz. *přešvih*), *скрещение* (cz. *zkrížení*), *снад* (cz. *spád*), *хват* (cz. *hmat*), *соскок* (cz. *seskok*) itd. (za: Mielnikow 1961, s. 146).

* * *

Terminologia gimnastyczna utworzona przez Mirosława Tyrśa do-
czekała się wielu pochlebnych opinii (por. Havránek 1933, s. 112;
Straňai 1952; Kořalník 1988, s. 184). Pomimo dynamicznego rozwoju
i zmian, jakie zachodzą we współczesnej gimnastyce, pojawiania się
wciąż nowych dyscyplin sportowych i nieustannej potrzeby uzu-
pełniania i wzbogacania zasobu leksykalnego terminologia „bierze
początek z twórczości dr. Mirosława Tyrśa” (cyt. za Šterc 1972, s. 5).
O jej ponadczasowym charakterze świadczy fakt, że przedostając się
do innych krajów słowiańskich wraz z rozrastającym się Towarzy-
stwem Gimnastycznym *Sokól*, wpłynęła na kształt innosłowiańskiej
terminologii i zostawiła w niej trwałe ślady.

Literatura

- Basaj M., Siatkowski J., 1964–1966; *Przegląd wyrazów uważanych w litera-
turze naukowej za bohemizmy cz. I–III*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”
X, 1964, s. 60–75; XI, 1965, s. 72–90; XII, 1966, s. 66–82.
- Basaj M., Siatkowski J., 1967–1976; *Przegląd wyrazów uważanych w litera-
turze naukowej za bohemizmy cz. IV–XVII*, „Studia z Filologii Polskiej i Słow-
wiańskiej” VI, 1967, s. 7–24; VII, 1967, s. 5–31; VIII, 1969, s. 5–33; IX,
1970, s. 5–35; X, 1971, s. 5–34; XI, 1972, s. 5–46; XII, 1972, s. 5–44; XIII,
1974, s. 5–36; XIV, 1974, s. 5–41; XV, 1976, s. 5–41; XVI, 1977, s. 5–40;
XVII, 1978, s. 5–50; XVIII, 1979, s. 5–50; XIX, 1980, s. 5–14.
- Čajka M., 1992, *Za Světomirem Ivančevem (1920–1991)*, „Naše řeč”.
„Гимнастика” 1950–1954, Moskwa, roczniki XVIII–XXIV.
- Havránek B., 1933, *Vývoj spisovného jazyka českého*, „Československá vlasti-
věda”.
- Honzak J., Jagič J., 2000, *Nastajanje slovenskega športnega izrazja*, „Sla-
vistična revija” [Ljubljana] III.
- Ivančev C., 1966, *Чешки елементи в българската гимнастическа терми-
нология*, [w:] *Годишник на Софийския Университет*, София.

- Jandásek L., 1947, *Tyršovo názvosloví*, Československá Obec Sokolská, Praha.
- Kořalník A., 1988, *Vznik Tyršova tělocvičného názvosloví*, „Teorie a praxe
tělesné výchovy” XXXVI.
- Kuchař J., 1967, *Nová studie vlivu češtiny na bulharštinu*, „Naše řeč”.
- Madeyski E., 1890, *Nauka gymnastyki szkolnej*, Lwów.
- Mazurek L., 1971, *Gimnastyka podstawowa, słownictwo-systematyka*, War-
szawa.
- Мельников Е. И., 1961, *К вопросу о чешских элементах в современном
русском языке*, „Československá rusistika” III.
- Ottův slovník naučný, t. XXIII, Praha.
- Źdźyński J., 1970, *Polskie współczesne słownictwo sportowe*, Kraków.
- Piasecki W., 1867, *Słownictwo gimnastyczne*, Lwów.
- Procházka V., 1895, *Dr. Miroslav Tyrš a tělocvičné názvosloví sokolské, Cvičitel
20. Przewodnik gimnastyczny*, „Sokół” XV.
- Siatkowski J., Basaj M., 1991, *Słownik czesko-polski*, Warszawa.
„Sokol” 1873–1910.
- Šterc J., 1972, *Názvosloví základní tělesné výchovy*, Praha.
- Stloukal K., 1999, *Sokolstvo*, [w:] *Co daly naše země Evropě a lidstvu*, II. část:
Obrozený národ a jeho země na fóru evropském a světovém, Praha.
- Straňai K., 1952, *Dejiny telesnej výchovy II*, Bratislava.
- Syrovátková J., 1964, *K česko-bulharským jazykovým vztahům*, „Naše řeč”.
- Vazzaz, 1968, *Športna gimnastika ženske, Mala športna knjižica*, Ljubljana.
- Wagner M., 1954, *K otázce vytváření terminologických systémů v příbuzných
jazycích. Na okraj nového ruského gymnastického názvosloví*, „Sovětská
jazykověda” IV.

Atakować wojskiem, drużyną, a może pulkiem – dylematy wodzów prasłowiańskich i współczesnych językoznawców

Zadając pytanie, co dzisiaj oznaczają wyrazy *wojsko*, *drużyna* i *pulk*, z odpowiedzią nie mamy najmniejszych problemów. W *Słowniku języka polskiego* możemy przeczytać, że *wojsko* to ‘siły zbrojne państwa, armia’; *drużyna* to ‘najmniejszy pododdział piechoty (poniżej 10 żołnierzy), część plutonu’. Natomiast pod pojęciem *pulku* znajdziemy bardziej skomplikowaną definicję ‘samodzielna jednostka organizacyjna w różnych rodzajach wojsk, składająca się ze sztabu, 3–5 batalionów (eskadr, dywizjonów) i pododdziałów specjalnych, wchodząca z zasady w skład brygady, dywizji’¹. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* podaje znaczenie *družstva* jako ‘nejniżší (bojová) jednotka’, *pluku* jako ‘základní samostatný vojenský útvar’ natomiast *vojska* jako ‘vojáci, armáda’ (*Slovník spisovné... 2001*). Ogólnie rzecz biorąc, *drużyna* to najmniejszy organizacyjnie oddział wojskowy, *pulk* jest gdzieś na środku tej drabiny, natomiast *wojsko* to pojęcie ogólne, które obejmuje zarówno *drużynę*, jak i *pulk*. Czy tak było od zawsze? Niestety, nie. Co więcej, znaczenie tych pojęć na przestrzeni dziejów zmieniało się kilkakrotnie.

O ile pierwotne znaczenie słów *wojsko* i *drużyna* nie sprawia problemów, o tyle z *pulkiem* jest już gorzej. Jeżeli sięgniemy po słownik etymologiczny autorstwa Václava Máchka, najlepszy czeski słownik etymologiczny, to przeczytamy:

¹ <http://sjp.pwn.pl> – *Slovník jazyka polskiego PWN*.

Poněvadž vojskem byla původně jen „družina” vládcova, zdá se, že *pulkъ* je příbuzné s ním. *Folgen* (z germ. **fulg-*) následovati, od ide. **plk-* státi při kom, *zur Seite stehen* významem by bylo nejbliže ním. *Ge-folge* družina (Máček 1971).

Aleksander Brückner pisał, że *pulk* był prasłowiańską nazwą ‘oddziału wojska i ludu’. Dwa najnowsze słowniki etymologiczne, polski – Wiesława Borysia i czeski – Jiřego Rejzka, podają pierwotne znaczenie *pulku* – kolejno – jako ‘gromady ludzi’ oraz ‘wojska, bitevního šiku’. Dlatego celem niniejszego artykułu jest sprecyzowanie, co dokładnie oznaczało słowo *pulk* w pierwotnym jego znaczeniu. Aby to osiągnąć, należy również pokrótce scharakteryzować znaczenie *wojska* i *drużyny*².

Derywat *wojsko* pochodzi od prasłowiańskiego słowa *vojъ*, które pochodzi od indoeuropejskiego słowa **uei-* oznaczającego ‘zdążyć ku czemuś, ścigać coś’. Václav Máček pisze:

Vojъ je tudíž — původně bud’ pronásledování, hon na nepřitele (byl-li přízvuk na kořeni), nebo četa pronásledující (byl-li na příponě); bohužel se původní přízvuk nedá zjistit. Ať tomu bylo jakkoli, je povaha voje patrná: nemínilo se tím stálé vojsko, trvalá pohotová ozbrojená družina, ale pouze branný lid, vztáhnuvší podle okamžité potřeby, aby zahnal nepřitele. Znamená to, že stálého vojska – podobně jako u nejstarších Římanů a Řeků – nebylo (Máček 1971, s. 370).

Aby uzmysłowić sobie czym różnił się *vojъ*, tj. pierwotne wojsko, które dzisiaj nazwalibyśmy pospolitym ruszeniem, od *drużyny*, warto przytoczyć fragment książki Ludwika Krzywickiego:

Za dzikości siłę zbrojną plemienia tworzy pospolite ruszenie, t. j. każdy mężczyzna ma oręż przy sobie i stawa każdej chwili do rozprawy wojennej. Zasada ta obowiązuje i w kopieniactwie barbarzyńskim: ciężar pracy w polu spoczywa całkowicie na kobiecie, mężczyzna zaś poczytuje tylko polowanie i rzemiosło orężne, jako zajęcia jedynie szlachetne i godziwe. Siła zbrojna jest zawsze na podporządku, ażeby stanąć w obronie kobiety, pracującej w polu, bądź praw całego plemienia (Krzywicki 2003, s. 347).

Wojna w okresie tułackiego trybu życia jest tylko odruchem obrażonej dumy, niekiedy objawem ambicji, szukającej odznaczenia. Z natury rzeczy jest niezbyt krwa-

² Leksem *pulk* notują: Máček 1971: *pluk*, Brückner 2000: *pulk*, Borys 2005: *pulk*, Rejzek 2001: *pluk*.

wą, a przede wszystkim rzadką: ponieważ prócz zaspokojenia zemsty lub ambicji, nie działają inne pobudki, przeto plemieniu więcej chodzi o zachowanie życia obywateli swoich, niż o splendory wojenne (Krzywicki 2003, s. 377).

Kolejnym etapem rozwoju wojskowości była drużyna. Niestety, nie posiadamy żadnych informacji pisanych o pierwszych drużynach słowiańskich. Zakładamy jednak, że wyglądały one podobnie jak pierwotne drużyny germańskie. Cezar pisał o drużynach germańskich:

[...] gdy ktokolwiek spośród starszyny plemienia oznajmi na zgromadzeniu ludowym o swoim zamiarze objęcia przewodnictwa (w przedsięwzięciu wojennym) i wzywa tych, którzy chcą pójść za nim, aby okazali swoją gotowość, wtedy podnoszą się ci, którzy popierają zarówno samo przedsięwzięcie, jak i wodza, i pozdrawiani przez obecnych obiecują mu swoją pomoc (Caesar 1955, s. 356).

Przyczyn owych wypraw możemy dopatrywać się w braku żywności, chęci łatwego wzbogacenia się kosztem innych plemion, czy chociażby zwykłej ludzkiej ambicji. Tak więc ta pierwotna drużyna tym różniła się od pospolitego ruszenia (*vojь*), że była zorganizowaną i dowodzoną jednostką wojskową, składającą się z ochotników – zazwyczaj najaktywniejszego elementu plemienia – i powstała dla konkretnego przedsięwzięcia wojennego mającego charakter zaczepny.

Członek plemienia, który zdecydował się towarzyszyć swojemu przywódcy w wyprawie, był określany słowem **drugь*, które oznaczało ‘członka jakiegoś zespołu, grupy, współuczestnika czegoś, towarzysza, kolegę, przyjaciela, powiernika’ i pochodziło od indoeuropejskiego rzeczownika **dthrougho-* ‘członek drużyny (wojennej)’. Z kolei słowo **dthrougho-* pochodziło od indoeuropejskiego czasownika **dheregh-* oznaczającego ‘trzymać, dzierżyć, trzymać się mocno’. Od wyrazu *drugь* utworzony został derywat *družina*, którego pierwotne wojskowe znaczenie zostało opisane już wyżej (por. Borys 2005, hasło *druh, drużyna*; Rejzek 2001, hasło *druh*). Czym w takim razie był *pulk*?

Jedna z teorii wyprowadza ten wyraz od gockiego słowa **fulk(s)* ‘lud, ludzie, zbrojni ludzie’. Słowo to nie jest poświadczane u Wulfili, jednak jest znane pod zlatynizowaną postacią *fulcus* w glossach z Reichenau. Ma swoje odpowiedniki w językach germańskich: stwaniem.

folk, stang. *folc* ‘tłum, gromada ludzi’. Najprawdopodobniej Słowianie przejęli to słowo w II–IV wieku n.e., jednak nie jest pewne, czy jest to bezpośrednie zapożyczenie, czy też przeniknięcie. Według drugiej, mniej przekonującej teorii, wyraz ten jest rodzimą formacją wywodzącą się bezpośrednio od indoeuropejskiego wyrazu **ple-* ‘napętniać’. Zbigniew Gołąb podaje pierwotne znaczenie wyrazu **pьlkь* jako ‘drużyna wojowników’. Zwraca również uwagę, że słowo to jest poświadczane w scs. *pьlkь* w znaczeniu ‘acies; cuneus’ – oba słowa mają znaczenie militarne i odnoszą się do grupy w szyku bojowym. *Pьlkь* występuje jako drugi człon nazwy osobowej **Světorpьlkь* – ‘przywódca silnej grupy, mającej mocne pułki’ (scs. *Světorpьlkь*, ros. *Svjatopolk*, pol. *Świętopelk*). W Polsce słowo to możemy również spotkać w nazwach miejscowych – *Pelki, Pelczyn, Przedpelce, czy Pelcznica i Pelczyszca* (wg Andrzeja Bańkowskiego prawdopodobnie oznaczające kolejno ‘miejsce zborne wojska albo ptaków odlatujących jesienią’ i ‘miejsce, gdzie stał obóz wojskowy’). Wyraz do języka polskiego przyszedł także ze staroruskiego *polkь* ‘wojsko, siły wojskowe; duży oddział wojskowy; wyprawa wojenna; bitwa, bój’. W języku staroczeskim oznaczał ‘zástup, sbor, vojenský oddíl, rod’. Dawne znaczenia w języku rosyjskim to ‘tłum, horda, gromada; wyprawa wojenna; bój, bitwa; dialektycznie obóz’. Warto również zwrócić uwagę na współczesne rosyjskie derywaty słowa *pulk*: *ополчить* ‘powoływać pod broń’ i *ополчить* ‘pospolite ruszenie, ochotnicze oddziały’. W języku starocerkiewnosłowiańskim *pьlkь* oznaczał ‘gromadę ludzi, tłum; lud’, natomiast w językach serbskim i chorwackim słowo to oznacza ‘lud, pospólstwo, gmin, masy, pułk’ (por. Frančić 1987, Mirowicz... 1996, Borys 2005, Rejzek 2001, Máček 1971, Bańkowski 2000, Gołąb 2004, s. 328–329).

Poświadczenia językowe wskazują, że **pьlkь* sematycznie jest bliższy słowu **vojь*, czyli pospolitemu ruszeniu, niż drużynie, czyli zorganizowanemu i dowodzonemu oddziałowi. Pod pojęciem tym możemy dopatrywać się wielkich mas wojska złożonego z ludu. Pisze o tym np. Borys Grekow, który stawia znak równości między ówczesnym ludem i wojskiem.

Rzecz oczywista, że w okresie tym u wszystkich ludów wojsko i lud stanowią pojęcia jednoznaczne. [...] Służba wojskowa w tym czasie nie była przywilejem dla jednych ani brzemieniem dla innych, lecz powszechnym obowiązkiem. Siły zbrojne składały się z uzbrojonych ludzi, na wojnę szedł każdy, kto był do tego zdolny. Świadczą o tym trzy nazwy: *wojska*, *čeljad*, *puk*. Słowa te oznaczały pierwotnie zespół ludzi danego domu lub rodu, a później także ‘uzbrojony lud’ (Grekow 1955, s. 326–327).

Jednak Zbigniew Gołąb podaje pierwotne znaczenie pułku jako ‘drużyny wojów’. Co ważne, zwraca również uwagę, że wyraz ten łączy się z pojęciem szyku bojowego. Warto się również zastanowić, w jakim celu Słowianie mieliby przyswajać sobie nowe słowo **pьlkъ*, które, jak wynika z powyższego, miałoby być synonimem wyrazu **vojъ*? Aby odpowiedzieć na to pytanie i sprecyzować znaczenie słowa **pьlkъ*, musimy sięgnąć po informacje historyczne. Pseudo-Maurycy, autor traktatu o działaniach wojennych *Strategikon* pisze o Słowianach m.in.:

Będąc anarchicznego usposobienia i nienawidząc się wzajemnie, nie znają szyku bojowego i nie lubią walczyć w zwartych oddziałach ani pojawiać się na otwartych i równinnych miejscach. Jeśli się zdarzy, że zdobędą się na odwagę w momencie spotkania, z krzykiem posuwają się nieco naprzód i jeśli przeciwnik ustąpi przed ich krzykiem, nacierają gwałtownie, ale jeśli nie, cofają się z powrotem, nie spiesząc się wypróbować w walce wręcz siły swych wrogów. Natomiast uciekają w lasy, znajdując w tym wielką pomoc, ponieważ umieją zręcznie walczyć w ciasnym miejscu. Często bowiem uchodząc z łupem, za lada jakim powodem do strachu rzucają go i uciekają do lasu, a gdy nadchodzący zajmą się zdobyczą, z łatwością wracają i zadają im straty, a nawet robią to umyślnie w rozmaity sposób za zgubę swoich nieprzyjaciół³.

Natomiast Prokop z Cezarei pisze:

[...] te plemiona, Sklawinowie i Antowie, nie podlegają władzy jednego człowieka, lecz od dawna żyją w ludowładztwie i dlatego zawsze wszystkie pomyślnie i niepomyślnie sprawy załatwiane bywają na ogólnym zgromadzeniu. A także co się tyczy innych szczegółów, te same mają, krótko mówiąc, urządzenia i obyczaje jedni

³ Pseudo-Maurycy, *Strategikon*, ks. XI, r. 5: „Jak należy wojować ze Sklawinami, Antami i innymi podobnymi szczepami” (cyt. za: Labuda 1999, s. 76–77).

i drudzy, ci północni barbarzyńcy (Prokop z Cezarei, *De bello Gothico*, ks. III, r. 14; cyt. za: Labuda 1999, s. 74).

Z powyższego wynika, że pierwotne wojsko słowiańskie było wielką, niezorganizowaną masą ludu, walczącą bez jakiegokolwiek szyku i nie posiadającą dowódców. Czy jednak w takim razie Słowianie byliby w stanie opanować pół Europy? Nie potrzeba bujnej wyobraźni, aby zrozumieć, że tylko sprawnie dowodzone wojsko jest w stanie w jednej chwili, bez dyskusji, porzucić w lesie (tj. w terenie, gdzie dowodzenie zawsze sprawiało problemy) swoje łupy, upozorować ucieczkę, po czym po chwili zorganizować kontratak. Dlatego Borys Grekow pisze:

Słowianie i Antowie, wszyscy uzbrojeni, w wielkiej masie z wozami na czele skutecznie nacierają na Bizancjum. Było oczywiście rzeczą niemożliwą odnieść zwycięstwa nad Bizantyjczykami i Gotami bez wyraźnej organizacji, tj. walcząc bezładnym tłumem (Grekow 1955, s. 331).

„Nieprzeliczony” ów lud – Słowianie i Antowie – w okresie wojny z Gotami i maojowej wyprawy na Cesarstwo Wschodnio-Rzymskie był zorganizowany według systemu dziesiętnego (Grekow 1955, s. 334).

System ten polegał na podziale wojska na oddziały: dziesiątki, setki i tysiące. Każdy z tych oddziałów posiadał swego dowódcę. Na temat systemu dziesiętnego wśród Słowian, a dokładnie tego kiedy powstał, do dzisiaj wśród naukowców toczą się spory⁴.

Spróbujmy teraz spojrzeć na to, jak organizowane były słowiańskie wyprawy złożone z mas ludu, których celem było nie tylko łupieństwo, ale również zdobycie nowych terytoriów? Odpowiedzi poszukamy w charakterystyce plemion i ich władców – wojewodów i książąt.

Plemiona były samodzielnymi jednostkami politycznymi. Źródła wymieniają dość często imiona rozmaitych naczelników plemiennych, określając ich różnymi nazwami. Jak można wnosić z dochoowanych informacji, niektórzy naczelnicy cieszyli się autorytetem nie tylko u własnych współplemieńców, lecz i u sąsiednich małych

⁴ Najważniejsze teorie różnych naukowców dotyczące systemu dziesiętnego omówione zostały przez Borysa Grekova 1955, s. 328–330.

plemion (np. Daurentios, Medzimir), zawdzięczali to jednak głównie walorom osobistym. Znaczenie ich wzrastało szczególnie w czasie wypraw wojennych, kiedy to jednoczyli pod swym dowództwem szereg plemion, np. Ardagast, który przygotowywał wyprawę na Bałkany, lub Chacon, który stał na czele 5 plemion oblegających w latach 614–616 Tesalonikę (Kurnatowska 1977, s. 82).

Naczelnikami małych plemion byli wojewodowie. Słowo *wojewoda* powstało z połączenia członów **vojь* ‘wojsko; wojownik’ i **voda*, czyli rzeczownika odczasownikowego od prasłowiańskiego **vesti* ‘wieść, prowadzić’. Oznaczało pierwotnie ‘tego, kto wiezie, prowadzi wojowników, wodza, dowódcę wojskowego’ (Boryś 2005, hasło *wojewoda*). W momencie, gdy kilka plemion organizowało wielką wyprawę wojenną, starszyzna i naczelnicy, czyli wojewodowie, zbierali się i wybierali jednego z nich (wojewodów) na swego przywódcę zwanego coraz częściej *księciem* (od psł. **кѣндзь* < **кѣнѣъ* ‘panujący, władca, książę’ przejętego od Germanów; por. Boryś 2005, hasło *ksiądz*). Należy jednak zwrócić uwagę, że:

Nazwa sama wojewody przetrwała niejednokrotnie do czasów późniejszych w znaczeniu już władzy książęcej. Tak było, jak wiadomo, u niektórych Słowian południowych aż do czasów współczesnych (Czarnogóra). U Słowian zachodnich nazwa wojewody musiała w ten sposób utwalić się przynajmniej u Obotrytów, czego dowodzi i później występująca na terytorium Meklemburgii danina państwowa, zwana *wojewodnicą* (Tymieniecki 1996, s. 205).

Na wielką wyprawę wojenną w każdym plemienu zgłaszali się ochotnicy – wojowie, którymi dowodził wojewoda. Ponieważ wyprawy takie miały na celu nie tylko zdobycie pożywienia, łupów, czy niewolników, ale również zajęcie nowych terenów, wojom towarzyszyli niekiedy członkowie rodzin i ich niewolnicy, zwani czeladzią (psł. **čel’adъ* ‘rodzina, ród, wspólnota rodowa, wszyscy domownicy; poddani, służba’; por. Boryś 2005, hasło *czeladź*). Był to nowy typ organizacji wojskowej, którą Borys Grekow łączy z powstaniem systemu dziesiętnego u Słowian.

Kiedy więc mógł powstać ów system? Wydaje mi się, iż najprostszym rozwiązaniem tej kwestii będzie przypuszczenie, że podział na dziesiątki, setki i tysiące powstał z tą chwilą, kiedy rody i plemiona zjednoczyły się dla wspólnych celów w wielkie organizacje o charakterze wojskowym, tzn. w okresie demokracji wojsko-

wej, gdy uzbrojony lud inicjował wyprawy wojenne. [...] Tak szli na Rzym Germanowie i tak samo – dziesiątkami, a może setkami tysięcy – przekraczali Dunaj Słowianie, wywalczając każdą piędź ziemi w starciach z armią bizantyjską i niszcząc jej twierdzę. [...] Wielkie masy ludzi dla osiągnięcia stojących przed nimi celów, w danym wypadku wojennych, musiały wnieść do swojej organizacji elementy nowe w stosunku do ustroju rodowego, dla którego były zbędne. Nowość tę stanowił właśnie dziesiętny system organizacji ludu zbrojnego. [...] System ten nie zanikł całkowicie i we wczesnym okresie istnienia państwa staroruskiego, które dysponowało znacznymi siłami zbrojnymi (Grekow 1955, s. 332–333).

Z powyższych informacji wynika, że początek tej nowej organizacji wojskowej możemy datować na wejście Słowian w okres demokracji wojennej, czyli na IV–VI wiek. Wtedy to na czele kilku dowodzonych przez wojewodów plemion tworzących drużynę, stawał książę. Ponieważ – jak pisze Grekow – pewne elementy tej pierwotnej organizacji wojskowej przetrwały w państwie staroruskim, warto sięgnąć po informacje historyczne dotyczące wojsk Rusi Kijowskiej.

Tadeusz Wasilewski, charakteryzując siły zbrojne Rusi Kijowskiej, pisze:

Latopisy wyróżniają stale wyprawy książąt [ruskich – przyp. Ł.G.] z „małą drużyną”, z „drużyną” i „wojami”, z „licznymi wojami” czy z „bardzo licznymi wojami”. [...] Oddziały wojskowe wystawiane przez włośc [włość to ruska nazwa dzielnicy kraju – przyp. Ł.G.] występują pod nazwami „pułku”, „siła” względnie nawet „drużyna”. [...] W źródłach ruskich występuje wyraźnie zasada, na podstawie której powoływano wojów do „pułków” ruskich. [...] Włość-księstwo wystawiało pułk. W źródłach z tego powodu nazwa pułk oznaczała również i obszar włości. Obok terminu *włość-pułk* do jednostek administracyjno-politycznych tych rozmiarów odnosił się również termin *tysiąc* (Wasilewski 1953, s. 357–372).

Tak więc pułki, zwane również *tysiącami*, były oddziałami wojów zwoływanych z danej włości, czyli dzielnic. Jak podaje Henryk Łowmiański *tysiąc* nie oznaczał bynajmniej, że oddział składał się z tysiąca wojów⁵. Był to termin umowny. Na czele takiego oddziału stał tysięcznik.

⁵ „Znajdujemy tedy w I latopisie nowogrodzkim wskazówkę, że już w wieku XI ogół grodzian nowogrodzkich był zorganizowany w pułk miejski, co nie znaczy bynajmniej, że miasto mogło już wówczas wystawić 1000 żołnierzy. Setka w sensie

Tysięcznicy występują jako dowódcy pułków i jednocześnie drużyn. Są głównymi zastępcami księcia w dowodzeniu obu częściami składowymi wojsk ruskich [tj. drużyny i pułków – przypis Ł.G.] (Wasilewski 1953, s. 374).

Tysięcznikiem był prawdopodobnie pierwotnie wojewoda. Zwraca na to uwagę Tadeusz Wasilewski:

Na konieczność przesunięcia wstecz genezy tysięczników wskazuje również występowanie wojewodów w X–XI w. Tytuły tysięczników i wojewodów odnosiły się do tych samych osób. [...] Puciata Wyszatycz występuje w otoczeniu Światopełka jako wojewoda i jedynie z okazji buntu 1113 r. dowiadujemy się, że wojewoda Puciata jest tysięcznikiem. W 1113 r. ulega rozgrabieniu dwór tysięcznika Puciaty, w 1068 r. Kijowianie nachodzą na dwór wojewody Kośniaczka. Sprawowali oni jednakowe funkcje zastępców księcia i przeciw nim w pierwszym rzędzie wystąpili zbuntowani. W latopisach czytamy: „trzymał województwo tysiąca”, co również wskazuje, że tysięcznik był potocznie wojewodą. Termin „wojewoda” miał jednak i szersze znaczenie, stosowano go w ogóle do dowódców wojskowych (Wasilewski 1953, s. 375).

Warto jeszcze odpowiedzieć na pytanie, od czego pochodziły nazwy pułków?

Wojsko za Olega i Igora pojawia się w latopisach pod nazwami plemiennymi. Od XI w. obok nazw plemiennych zaczynają pojawiać się nazwy prowincji, będące później nazwami dzielnic, pochodzące od głównych miast lub grodów – ośrodków administracyjnych i politycznych danych terytoriów. Występują one jednak na przemian z nazwami plemiennymi. Z drugiej strony stare określenia plemienne nie zanikają nawet w ciągu XI–XII w., występując obok coraz powszechniej używanych nazw dzielnicowych. Dowodzi to, że nazwy typu plemiennego, jak i dzielnicowego miały w zastosowaniu do pułków ruskich tę samą treść społeczną i oznaczały mieszkańców pewnych terytoriów czy dzielnic. Określenia plemienne, jak wykazały prace Rybakowa i Tretiakowa oparte na badaniach archeologicznych, miały już stale w okresie istnienia państwa wczesnofeudalnego charakter oznaczeń geograficzno-terytorialnych i odnosiły się do ludności ziem zamieszkałych dawniej przez odnośne plemię (Wasilewski 1953, s. 369).

jednostki organizacyjnej pierwotnie nie przedstawiała ścisłego określenia liczbowego, toteż i „tysiąc” mógł składać się z setek, liczących tylko po kilkudziesięciu ludzi” (Łowmiański 1960, s. 446).

Jak wynika z powyższego, wyrazy *wojsko*, *drużyna*, *pułk* występują razem ze sobą dopiero w okresie demokracji wojennej. W tym czasie organizacja wojskowa Słowian opiera się na całej ludności. Każdy z tych wyrazów oznacza coś innego. Drużyna to jakby ówczesna armia, na jej czele stoi książę (u niektórych Słowian południowych wojewoda). Drużyna ta składa się z ludności kilku plemion. Każde z tych plemion wystawia jeden duży oddział zwany pułkiem. Pułk składa się z wojów i czeladzi, a na jego czele stoi wojewoda. Zatem uwaga Zbigniewa Gołąba, iż *pułk* łączy się z pojęciem szyku, jest trafna. Na polu bitwy każde plemię miało swoje miejsce i wykonywało rozkazy wojewody. Nad całością sił władzę sprawował książę. Przyczyną zapożyczenia od Gotów słowa *pułk* była potrzeba nazwania nowego typu organizacji wojskowej, być może podpatrzonej u germańskich sąsiadów. Słowo to może również potwierdzać istnienie organizacji dziesiętnej u dawnych Słowian. Dlatego na postawione w tytule pytanie możemy odpowiedzieć, że wodzowie prasłowiańscy powinni byli atakować drużyną złożoną z wojów (wojska) zorganizowaną w pułki.

Literatura

- B ań k o w s k i A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa.
- B o r y ś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- B r ü c k n e r A., 2000, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- C a e s a r, 1955, *De bello gallico*, lib. VI, cap. 23, [w:] B. Grekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa.
- F r a n ċ i ć V., 1987, *Słownik serbsko-chorwacko-polski*, t. 2, Warszawa.
- G o ł ą b Z., 2004, *O pochodzeniu Słowian w świetle faktów językowych*, Kraków.
- G r e k o w B., 1955, *Ruś Kijowska*, Warszawa.
- K r z y w i c k i L., 2003, *Ustroje społeczno-gospodarcze w okresie dzikości i barbarzyństwa*, Poznań.
- K u r n a t o w s k a Z., 1977, *Słowiańszczyzna Południowa*, Wrocław.
- L a b u d a G., 1999, *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*, Poznań.
- Ł o w m i a Ń s k i H., 1960, *O składzie społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi*, „Kwartalnik Historyczny” LXVII, nr 2.

- Máček V., 1971, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Mirowicz A., Dulewiczowa I., Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1996, *Wielki słownik rosyjsko-polski*, Warszawa.
- Rejzek J., 2001, *Český etymologický slovník*, Praha.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, 2001, red. J. Filipce, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík, Praha.
- Tymieniecki K., 1996, *Kształtowanie się społeczeństwa średniowiecznego (Polska na tle słowiańszczyzny zachodniej)*, t. 2: *Spółczesność Słowian lechickich (ród i plemię)*, Poznań.
- Wasilewski T., 1953, *Studia nad składem społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi [w:] Studia wczesnośredniowieczne*, t. 4, Warszawa–Wrocław.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó, k vydání připravili Tomáš Hoskovec, Ondřej Šefčík, Radim Sova, Masarykova univerzita, Brno 2006, 308 s., ISBN 80–210–3955–8.

Jest to książka ku czci prof. Marii Krčmovej, obchodzącej 65 urodziny. Składa się na nią trzydzieści artykułów, które – choć treściowo są bardzo różnorodne – redaktorzy połączyli w pięć grup tematycznych.

Na czele grupy pierwszej, poświęconej postaciom i przemianom języka narodowego, znajduje się artykuł M. Jelínka o teorii Erlta dotyczącej sprawności językowej i jego negatywnym stosunku do puryzmu. Zaraz potem następują rozważania F. Daneša na temat różnorodności, zróżnicowania i zmienności języków z punktu widzenia socjolingwistyki. Z kolei P. Sgall zajmuje się stosunkiem niektórych językoznawców (między innymi Jubilatki) do języka potocznego w Czechach i na Morawach. P. Vybíral zastanawia się nad teorią języka literackiego i prestiżem mówionego słowa. Przyczynek M. Irinovej zawiera uwagi o języku potocznym w niektórych miastach czeskich, podczas gdy P. Valčáková zajmuje się argotem używanym w Brnie. L. Čížmárová wysnuwa wnioski z analizy atlasu językowego południowo-zachodnich Moraw. Rozwój dialektu środkowomorawskiej gminy Hrochov jest przedmiotem rozważań M. Špíkovéj. Wreszcie jedynym artykułem polskim zamieszczonym w recenzowanej księdze jest artykuł S. Gajdy pt. *Polityka językowa wobec wyzwań XXI w.*

W drugiej grupie tematycznej znalazły się zagadnienia filologiczne. H. Kurzová pisze o ekumenicznym przekładzie biblii. J. Nechtová porusza sprawę stosunku między staroczeskim utworem *Podkoní a žák* a tekstem zaczynającym się od słów *Videant qui nutriunt*. Wreszcie M. Schachera zwraca uwagę na pewną cechę stylistyczną pojawiającą się w prozie Zeyera.

Do trzeciej grupy należą ogólne problemy stylistyki. M. Křístek przedstawia plany odnoszące się do rozszerzenia badań w zakresie stylistyki. P. Karlík zastanawia się nad tym, co stylistyce może zaproponować składnia. S. Čmejrková zajmuje się rekonstrukcją i konstrukcją życia w opowiadaniu. Artykuł Z. Hladkovej i I. Šmilauera poświęcony jest specyficznym cechom korespondencji elektronicznej. Zaś J. Hoffmannová porusza zagadnienie „intertekstualności” we współczesnej komunikacji elektronicznej.

Na czwartą grupę składają się przyczynki dotyczące znaczenia wyrazów. P. Novák zastanawia się nad etymologią używanego w Brnie słowa *šalina/šelina*

‘tramvaj’. H. Karlíková usiluje odpovědět na pytanie, skąd się wzięła czeski czasownik *uvíset* oznaczający m.in. ‘nadażać’. V. Blážík představuje, jak se nazývá droga v kilkudziesięciu językach indoeuropejskich. E. Havlová omawia parę czeskich gwarowych nazw roślin. I. Janýšková zajmuje się eufemizmami używanymi zamiast wyrazów objętych tabu. Tematem przyczynku J. Hubáčka są frazemy nominalne w socjolektach. Artykuł I. Nebeskíej traktuje o językowym obrazie wody z punktu widzenia kognitywizmu. J. Mláček rozważa stosunki między idiomatycznością a zasadą rozwoju we frazeologii.

Wreszcie ostatnia grupa artykułów odnosi się do systemowego charakteru języka. R. Večeřka zadaje sobie pytanie, czy ewolucja myślenia językowego nie przypomina sinusoidy. S. Žažá porównuje części zdania o charakterze przydawkowym w gramatykach rosyjskich i czeskich. Artykuł T. Hoskova traktuje m.in. o formach grzecznościowych w języku litewskim. A. Bičan pokazuje, jak różnie wygląda pewne zjawisko języka czeskiego w zależności od tego, czy się podejździe do fonologii z punktu widzenia dystrybucyjnego, morfologicznego czy funkcyjnego. Záš O. Šeřík analizuje pojęcie przestrzeni fonologicznej, kładąc nacisk przede wszystkim na to, że istnieje przestrzeń paradygmatyczna oraz przestrzeń syntagmatyczna.

Przegląd ten pokazuje, jak bardzo treściowo zróżnicowane są artykuły składające się na recenzowaną księgę.

W książce tej brak zyciorysu i spisu prac Jubilatki, co się tłumaczy tym, że się planuje wydanie jeszcze jednego tomu, którego podtytuł będzie brzmiał *Bíchla od Krémové* i który będzie zawierał różne trudno dostępne prace Jubilatki.

Witold Mańczak, Kraków

Andrej Ivanovič Izotov, Česká a ruská výzva jako funkčně sémantická kategorie/Функционально-семантическая категория императивности в современном чешском языке в сопоставлении с русским, nakl. L. Marek, Brno 2005, 274 s., ISBN 80–86263–62–2.

Rusky psaná monografie A. I. Izotova se zabývá sémantikou a jazykovými prostředky vyjadřování výzvnových (rus. *побудительных*) funkcí výpovědí v češtině a v ruštině. Již název uváděný v obou jazycích napovídá, že autorovy postupy jak při vysvětlování přístupu konkrétních lingvistů a vlastních přístupů k problematice

výzvnových výpovědí, tak při rozboru jazykových prostředků pro jejich vyjádření jsou důsledně srovnávací.

Izotov začíná vlastní text práce teoretickým vysvětlením pojetí imperativnosti v češtině a v ruštině, opírá o teorie z českých syntaktických prací (M. Grepl, P. Karlík, *Skladba češtiny*, 1998; *Příruční mluvnice češtiny*, 1996) i prací ruských autorů (Л. А. Бирюлин, *Семантика и прагматика русского императива*, 1994; Бондарко, *Побудительная речь, проблемы типологии и интерпретации*, 1990), když vymezuje termíny *субъект волеизъявления* (subjekt voluntativní modality), *исполнитель* (konatel/vykonavatel modality). Tyto termíny zřejmě souvisejí s dalšími, které Izotov užívá v celé knize: *говорящий* (mluvčí), *прескриптор* („původce modality“ ‘ten, kdo určuje modalitu’), *слушающий/получатель прескрипции* (*posluchač/ adresát/„příjemce modality“*) ‘ten, kdo má splnit skutečnost, které se modalita týká’), *agens* ‘vykonavatel modality/skutečnosti, které se modalita týká’ (srov. s. 19–20). Za základní typ výzvnových výpovědí považuje Izotov ty, které předpokládají, že agens je totožný s posluchačem/„příjemcem modality“ (s tím, kdo má realizovat skutečnost, které se modalita týká) a mluvčí s původcem modality (s tím, kdo obsah výzvnové výpovědi považuje za nutný). Současně upozorňuje na to, že např. u výpovědi *Musíš jít* nemusí vědomí nutnosti vycházet z postoje mluvčího, u výpovědi s modálním slovesem *mit*, signalizující často cizí mínění *Už máme jít* se podle Izotova mluvčí od původce modality dokonce distancuje.

Při vysvětlování rozdílů mezi jednotlivými typy výzvnových výpovědí se Izotov opírá o rozboru podmínek realizace řečových aktů v pracích Austina, Searla, Wunderlicha aj. (srov. s. 16 n., 26 n.). Např. realizaci obsahu výpovědi s funkcí varování považuje za nežádoucí pro osloveného, naopak respektování rady, návrhu nebo instrukce by podle Izotova mělo být pro osloveného prospěšné. Prosbu hodnotí autor publikace jako ilokuční funkci, která signalizuje (momentální) závislost toho, kdo výpověď vysloví, na osloveném.

K výzvnovým výpovědím řadí Izotov v souladu s názory Grepla a Karlíka (1998) a s názory publikovanými v *Příruční mluvnici češtiny* také dovolení, ačkoliv připouští námitky některých ruských lingvistů, že tato funkce – na rozdíl od většiny jiných výzvnových funkcí – neimplikuje na adresáta (osloveného) požadavek nutnosti uskutečnění obsahu. Jako zvláštní skupinu vydělil Izotov z ostatních výzvnových výpovědí tzv. výroky „instruktivní“ – recepty, předpisy, instrukce (s. 62 n.) a domluvu, přemlouvání (s. 66 n.). Odlišný názor má Izotov na výpovědi s funkcí souhlasu, nesouhlasu, přitakání, námitky. Na rozdíl např. od Grepla a Karlíka chápe také jako druh výpovědí výzvnových.

Při srovnání vyjádření, ale také pojmenování *příkazu, rozkazu a nařízení* konkrétními slovesy v češtině a ruštině upozorňuje Izotov na závažný rozdíl: v ruštině bývá příkaz, rozkaz apod. chápán jako časově ohraničený/okamžitý, zatímco v češtině může být pojímán i jako neukončený proces: ruské ekvivalenty sloves *пrikázat, nařídít* apod. bývají tedy užívány převážně ve vidu dokonavém, zatímco v češtině se

tato slovesa objevují jak ve vidu dokonavém (*přikázat, nařídít...*), tak ve vidu nedokonavém (*přikazovat, nařizovat...*).

Na konkrétních dokladech Izotov ukazuje různé eventuality překladů ruských výzvných sloves, popř. od nich odvozených podstatných jmen slovesných do češtiny a naopak českých sloves (slovesných podstatných jmen) do ruštiny. Např. název komunikační funkce *příkaz* může být do ruštiny přeložen jako *приказ*, ale též jako *распоряжение* (nařízení), srov. *Тогда скажите, что это распоряжение министерства. – Так řekněte, že je to příkaz ministerstva.* (s. 43). Ruské sloveso *приказать* může být do češtiny přeloženo slovy *přikázat*, ale také *poručit, nakázat, nařídít...* Výraz *заказать* může být do češtiny přeložen slovem *objednat*, ale také *poručit (si)*. Zajímavé je i srovnání různých možností překladu českého výzvného slovesa *pokynul* do ruštiny slovesy *взвел, кивнул*, popř. prostým *показал*, ovšem ve větě, v níž nemá význam slovesa pojmenovávajícího výzvu: *»Jdu dolů k moři,« odpověděl a pokynul cigaretou – »ke své loďce...« – překlad: »Я спускаюсь к морю,« ответил он и показал цигаретой: – »к своей лодке« (s. 57). Vazba *нарómíнал jsem tě* je do ruštiny překládána *я учил тебя быть послушным*, český výraz *zakázáno* slovy *не приказано, не велено* (s. 57; tj. ne pouze slovy *запрещается, запрещено*).*

Specifičnost jazykového vyjádření funkce *povelu* a odlišnost užitých jazykových prostředků od jazykového vyjádření jiných komunikačních funkcí chápe Izotov v ruštině stejně jako v češtině: ukazuje, že tato výpovědní funkce bývá vyjádřena krátce a „stroze“ v češtině i v ruštině, srov. *К лесу! Pohov! Стát!* – v ruštině např. *Стои здесь!* Zajímavé je srovnání zřejmě odlišného chápání pojetí žádosti v češtině a v ruštině: sloveso *žádat* může v závislosti na obsahu výpovědi (přímé řeči nebo její transformace ve vedlejší větu), kterou uvozuje, být přeloženo výrazy *требовать*, ale také *просить, попросить*.

Na konkrétní jazykové výrazy a konkrétní výpovědní formy vyjadřující výzvu se Izotov soustředí ve druhé části monografie (s. 90–199). Východiskem je vyhledávání sloves v Českém národním korpusu SYN2000 (o tom srov. na s. 91–100). Zjistil např., že v imperativním tvaru 2. osoby singuláru se v něm nejčastěji objevilo sloveso *vidět* (8078 dokladů), *jít* (2578 dokladů), v imperativním tvaru 2. osoby plurálu bylo nejvíce frekventované sloveso *nechat* (2162) a sloveso *dát* (1859 dokladů). Izotov též upozorňuje na to, že některá slovesa se objevila pouze v záporném imperativním tvaru, např. *вытаховат се, розчлловат се, опíрат се...*, jejich frekvence je však zpravidla nižší než 20 (srov. s. 100). České analytické imperativní tvary *пойд/пойдте + infinitiv, бѣж/бѣйте + infinitiv*, popř. *рач/рачте + infinitiv, коек/кокейте + infinitiv*, překládané do ruštiny s využitím slova *давай, давайме*, popř. s využitím imperativu *смотпу, смотпуме* ve spojení s imperativem plnovýznamového slovesa označuje Izotov za periferní způsob vyjádření výzvy, frekvence dokladů z korpusu SYN2000 tento jeho názor potvrzuje (nejvíce dokladů bylo nalezeno od spojení *пойдте си hrát* – 21x, *пойдте се подívат* – 18x, *пойд се подívат* – 13x, *пойд си седnout* – 13x, v kombinaci s ostatními slovesy se tyto formy objevily 3x a méně).

Dále věnoval Izotov pozornost výpovědním formám s performativními slovesy (s. 114 n.) ve spojení se závislou větou (typ *жádám вас, абyste мѣ vyslechl – Я требую, чтобы вы меня выслушали*) i ve spojení s infinitivem (*жádám нáхрану шкодо! – Я требую возмещения ущерба*), neopomijí vyjádření výzvy performativním slovesem v kondicionálu, popř. ve spojení s modálním slovesem, srov.: *Радил bych ti, абys učинил тотѣж. – Я бы советовал тебе сделать то же самое; Чтѣл bych вас рождат... – Я хочу попросить вас...; Jsem nucen вас рождат... – Я вынужден попросить вас...* apod. (s. 130–131). Autor monografie neopomenul indirektní vyjadřování výzvných výpovědních funkcí prostřednictvím tematizace obsahu výpovědi (srov. např. doklady z korpusu SYN2000: *„Vy dva pojedete se mnou domů,“ úsečně наřídил отец; „Дате си кáву?“ nabídла Amanda.* – srov. s. 137–138), tematizace nutnosti nebo možnosti uskutečnění obsahu výpovědi (srov. *Jenom mi nesmíte nadávat, jestli nic nevyhrajete; Mohli byste mně také pomoci; Neměl byste jít raději k doktorovi, když Vás něco takového tráпí?* – srov. s. 158 n.).

Třetí část monografie (s. 200 n.) je věnována vyjadřování výzvy s využitím inkluzivního plurálu, tj. typům *Ново́рме теď zase о тво́х старостех; Леč vratме се до доб Виде́нскýх* (s. 200), v SYN2000 se nejčastěji objevovala ve tvaru inkluzivního plurálu slovesa *řici* a *dát*. Ve čtvrté části (s. 211 n.) se Izotov zaměřil na opisné imperativní formy typu *аť zpívá/аť zpívají*, ale také *Аť ми то ту неpreháзи; Аť víме, со же...*

Přínos Izotovovy práce lze vidět nejen v detailní analýze možností vyjadřování výzvných výpovědních funkcí v češtině a v ruštině a v analýze excerpaného materiálu z literárních děl a jazykového materiálu získaného z Českého národního korpusu SYN2000, ale také v důsledném zvažování různých možností překladů českých výrazů vyjadřujících různé odstíny výzvy. Může tak postihnout cenné podněty nejen lingvistům, ale též překladatelům.

Ivana Kolářová, Brno

Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích. Sborník textů z mezinárodní vědecké konference. Ostrava 13.–15.09.2005, red. Hana Srpová, Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava 2005, s. 237, ISBN 80–7368–101–3.

Omawiana publikacja, przygotowana pod redakcją H a n y S r p o v e j, stanowi końcowy efekt międzynarodowej naukowej konferencji *Metody i środki perswazji w środkach masowego przekazu*, zorganizowanej przez Katedrę Języka Czeskiego

Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Ostrawskiego. Konferencja ta odbyła się w dniach 13–15 września 2005 roku i była poświęcona XV rocznicy powstania Uniwersytetu w Ostrawie.

Jak podaje redaktorka we wstępie publikacji, celem konferencji była próba konfrontacji prowadzonych badań naukowych, dotyczących metod perswazji, strategii oraz środków stosowanych w szeroko rozumianych mass mediach (prasa, telewizja, radio, reklama, billboardy itp.). Jej efektem jest ta właśnie publikacja, która jest tym bardziej interesująca, że skupiła szerokie grono badaczy różnych dziedzin nauk humanistycznych, tj. językoznawców, literaturoznawców, socjologów oraz psychologów, badających ten sam problem z różnych punktów widzenia i pochodzących z różnych krajów (Czech, Słowacji, Rosji oraz Polski). Żywe zainteresowanie naukowców tematem mass mediów nie jest bynajmniej kwestią mody. Przeciwnie, dowodzi jedynie coraz większej ich ingerencji (może nie zawsze uświadomionej) w codzienne życie człowieka.

Recenzowane kompendium zawiera 36 referatów, których wspólną myślą przewodnią jest analiza środków perswazji i manipulacji w procesie komunikacji publicznej. Jak zauważa wielu referentów, rozmaite sposoby perswazji i manipulacji w demokratycznym społeczeństwie są już obecne niemal we wszystkich obszarach życia. Szerokie spektrum tematów, prezentowanych w omawianej publikacji, pozwala odbiorcy spojrzeć krytycznym okiem na otaczającą nas zewsząd „medialną rzeczywistość”. Autorzy tekstów wskazują m.in. na ich rolę w procesie komunikacji oraz w procesie kształtowania opinii publicznej, a także na sposoby, pozwalające odróżnić perswazję od manipulacji, czyniąc tym samym odbiorcę świadomym i krytycznym adresatem przekazywanych przez mass media informacji.

Artykułem wprowadzającym w problematykę perswazji (w tym tyakże manipulacji) jest praca H a n y S r p o v e j *Manipulace a persvaze – janusovské dilema*. Autorka wychodzi z definicji pojęcia *perswazja* autorstwa R. S. Rossa, H. Millsa i D. J. O’Keffego. Na ich podstawie buduje jedną definicję analizowanego zjawiska. Następnie konfrontuje ją z pojęciami: *manipulacja* i *propaganda*.

Przywołując definicję środków masowego przekazu jako zespołu urządzeń i instytucji, których zadaniem jest przekazywanie pożądaných treści, badacze podkreślają ich dydaktyczny, propagandowy, reklamowy oraz informacyjny charakter. Wśród krytykowanych cech omawianych środków i metod perswazji naukowcy wskazują: schematyzm i tendencyjność przekazywanych treści (H a n a J í l k o v á, *Persvazivní metody v reklamním textu*), trywializację kultury (B o ů e n a F r a n k o v s k a - K o z a k. *Norma ortofonická a uzus v polských audycjach radiowych*), propagowanie kiczu oraz standaryzację gustów (J a n a H o f f m a n n o v á, *Strategie a prostředky persvaze v ženských časopisech*).

W kilku przypadkach dla badaczy omawianego problemu interesującym materiałem źródłowym stał się świat polityki i polityków, a także szeroko rozumiana kampania reklamowa, która wykorzystuje werbalne i pozawerbalne środki perswazji

w celu pozyskania elektoratu. Pisze o tym m.in. J a r o s l a v B a r t o š e k w artykule *Nosiče persvazivních sdělení v politickém diskurzu*. Owo zainteresowanie naukowców światem polityków, znajduje interesujące odzwierciedlenie na płaszczyźnie językowej. Szerzej wskazane zagadnienie omawia M i e c z y s ł a w B a ł o w s k i w artykule *Vlastní jména jako prostředek persvaze v polském tisku*. Autor, analizując polskie teksty prasowe, dokonuje klasyfikacji stosowanych w publicystyce środków językowych, których częstym celem jest ośmieszenie, ironia, a nawet wulgaryzacja. Natomiast w artykule *Systemové vyznaczníky persvazji v přemówěních Václava Havla z roku 1997* autorstwa A n n y Z u r y zostały ukazane vyznaczníky persvazji, czyli konstrukcje gramatyczne, których nadrzędným celem jest zwiększenie skuteczności komunikatu językowego polityka.

Omawiany tom pokonferencyjny stanowi fachowe kompendium wiedzy i stanu badań na temat stosowanych obecnie w środkach masowego przekazu metod perswazji. Pozwala zarówno dostrzec i zanalizować kierunki rozwoju mediów, jak również prognozuje ich społeczne i edukacyjne konsekwence. Identyfikuje i uzasadnia wpływ mediów na rozmaite aspekty życia współczesnego człowieka oraz wskazuje na nieuchronne przemiany cywilizacyjne i proces globalizacji. Jak podkreślają autorzy tekstów, współczesne media to nie tylko środki pozwalające zdobyć wiedzę, ale również narzędzia komunikacji międzyludzkiej i pracy. Poza oczywistą rolę edukacyjną media coraz częściej pełnią także rolę wychowawczą. Dla wielu odbiorców bowiem stały się one podstawowym źródłem wzorów zachowań oraz źródłem kształtowania postaw. Interesującą kontynuacją wspomnianego zagadnienia są referaty: P a v l a P á c l a *O bulvarizaci českých médií*, M. Pravdovej *Jazyk televizní reklamy McDonald’s* oraz V á c l a v a V a l č o v s k i e g o *Obecná čeština v reklamě*. Autorzy wymienionych wyżej tekstów wskazują na stosowane mechanizmy oddziaływania psychologicznego mediów na odbiorcę. Niejednokrotnie podkreślają zagrożenia dla psychicznego i wychowawczego rozwoju człowieka.

Wielowarstwowość komunikatu językowego stosowanego w mass mediach, wymaga od odbiorcy znajomości i umiejętności rozszyfrowywania (kodowania i dekodowania) informacji. Metody i środki perswazji bowiem stosowane w mediach opierają się o kody dosłowne i kontekstowe, tj. znaki, symbole i gesty. A nie zawsze (również dla dorosłego odbiorcy) są one czytelne. Szerzej na ten temat piszą: R a d k a Č a p k o v á w artykule *Intertextualita jako prostředek přesvědčování v reklamě* oraz B o h u m i l a J u n k o v á w tekście *Aluze v psané publicistice*. Autorki interesująco omawiają zagadnienie intertekstualności w reklamie, wskazując na obecność konkretnych dzieł oraz bohaterów literackich w tekstach reklamowych. Niejednokrotnie wystarczy skromny cytat bądź jego trawestacja, aby odbiorcy dostrzegli wyraźną aluzję do dzieła literackiego. Ukryty kontekst literacki wywołuje konkretne skojarzenia, które z kolei mają za zadanie zapisać się w pamięci odbiorcy. Ten wydawałoby się prosty schemat skojarzeniowy nie zawsze i nie dla wszystkich jest jednak czytelny. O ile dorośli na skutek posiadanej wiedzy i zrozumiałego dla nich kontekstu kulturo-

wego są w stanie odszyfrować treść komunikatu, o tyle dziecięcemu odbiorcy nie zawsze jest to dane. I tak problemem obecności i wpływu reklamy w „świecie dziecięcym” zajęła się Vladimíra Zikmundová w tekście *Reflexe výrazových prostředků reklamy v dětské multimediální tvorbě*. Jak dowiadujemy się z artykułu, dziecko nie tylko otoczone jest zewsząd różnego rodzaju reklamami, ale owo osaczenie nie pozostaje bez wpływu na jego postrzeganie świata (wzorców, autorytetów, bohaterów). Obecność reklamy w życiu dziecka może mieć również wpływ na podejmowanie przez nie własnych prób aktywnej twórczości.

Nowy obszar w badaniach lingwistycznych w Czechach stanowi styl religijny. Tym bardziej ciekawe wydają się trzy artykuły, których autorzy podjęli się analizy pisanych tekstów religijnych. W pierwszym (E v y M i n a ř o v e j *Výrazové prostředky persvaze v psané církevní publicistice*) autorka wskazuje na typowe, znane z tekstów innych stylów funkcjonalnych, środki perswazyjne wykorzystywane w homiliach, modlitwach czy wypowiedziach duchownych. Oprócz środków leksykalnych zwracają uwagę również np. cytaty w funkcji perswazyjnej. W drugim artykule, traktującym o stylu religijnym, M a r i i J a n e č k o v e j (*Způsoby persvaze v barokních kázáních*) znajdujemy analizę barokowych kazań i homilii. Autorka analizuje przede wszystkim płaszczyznę syntaktyczną i leksykalną barokowych tekstów, a także środki retoryczne i figury stylistyczne, wykorzystywane w funkcji środków perswazji. Podobny materiał wybrała J a r m i l a A l e x o v á, prezentując swoje wyniki w artykule *Metody a prostředky přesvědčování v českém barokním kázání*. Wprawdzie autorka nie nazywa ich środkami perswazyjnymi, to jednak z analizy wynika, że chodzi o typowe środki o funkcji przekonującej, perswazyjnej. Ponadto autorka opisuje język barokowych kazań, który jest neutralny, literacki (ale nie artystyczny), i środki leksykalne oraz kompozycyjne, a także figury i tropy stylistyczne, które należy zaliczyć do typowych środków perswazyjnych. Potwierdza również spostrzeżenia M. Janečkovéj, że przywoływane w kazaniach cytaty pełnią funkcję przekonującą i nakłaniającą.

Cel, jaki wyznaczyli sobie naukowcy (analiza i ocena stosowanych w mass mediach środków i metod perswazji), dowodzi – bez względu na intencję nadawcy – o bliskiej obecności tego problemu w życiu codziennym. Wskazuje także na pragmatykę publikatorów, zamiar czasami skryty. Dochodzimy więc do wniosku, że perswazja nie kojarzy się tylko z przekonywaniem odbiorcy do własnej racji czy nakłanianiem odbiorcy do wykonania proponowanej np. w reklamie czynności. Może być także skuteczną metodą, służącą do manipulowania opinią publiczną.

Omawiana publikacja, poza bezsporną wartością naukową, zasługuje na uwagę czytelników także z tego względu, że o niełatwych problemach językowych, kulturowych, literackich, socjologicznych i psychologicznych traktuje w sposób przystępny. Stanowi to ogromny atut publikacji, albowiem – zgodnie z ideą organizatorów konferencji – ów tom pokonferencyjny miał się stać cennym materiałem badawczym nie tylko dla naukowców, ale również dla studentów oraz szerokiego grona zainteresowa-

nych tym tematem. Warto tu podkreślić, że zadanie to ułatwiają starannie opracowane przez autorów artykułów bibliografie, które znajdują się na końcu każdego tekstu. Ułatwia to czytelnikowi nie tylko bezpośredni odbiór tekstu naukowego, ale stanowi cenne wskazówki i odsyłacze pozwalające na pogłębienie danego tematu.

Katarzyna Chrobak, Wrocław

Jubileusz Profesor Marii Krčmovej

Kilka dni temu, w wigilię świąt Bożego Narodzenia ochodziła swój jubileusz przednia czeska bohemistka, zajmująca się fonetyką i fonologią, socjolingwistką i stylistyką, teorią języka, przewodnicząca komisji doktorskiej w zakresie językoznawstwa ogólnego na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. T. G. Masaryka w Brnie oraz innych komisji na uniwersytetach w Brnie, Ostrawie i Opawie.

Pani Profesor Maria Krčmová studiowała bohemistykę na Uniwersytecie im. T. G. Masaryka w Brnie, gdzie w roku 1966 na podstawie pracy *Přízvukování předložek na Brněnsku* uzyskała tytuł akademicki doktora filozofii (PhDr.), a w 1972 roku obroniła pracę doktorską *Městská mluva brněnská* i uzyskała stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie współczesnego języka czeskiego. Swoje zainteresowania skierowała na rozwarstwienie współczesnego języka czeskiego i pozycję tzw. morawszczyzny wśród innych kodów językowych, używanych na terenie Czech. Prowadząc badania w zakresie języka codziennej komunikacji w Czechach i na Morawach, zwróciła uwagę na trudność opisu tego zjawiska, przeplatanie się – czy przynajmniej występowanie obok siebie – wielu wariantów języka czeskiego i interdialektu morawskiego (język mówiony, potoczny, interdialekt, literacki, nieliteracki itd.). Po zebraniu materiału – głównie nagrań języka mówionego – przystąpiła do jego analizy i opisu tego złożonego zjawiska. Efektem była monografia *Běžně mluvený jazyk v Brně* (Brno 1981), która stała się podstawą jej habilitacji, złożonej w roku 1991 przed Radą Wydziału Uniwersytetu im. T. G. Masaryka w Brnie. Siedem lat później zostaje mianowana przez Prezydenta Republiki Czeskiej profesorem języka czeskiego.

Zainteresowania naukowe Pani Profesor są wielostronne. Oprócz wyżej wspomnianych badań rozwarstwienia języka czeskiego (por. np. późniejsze artykuły *Cesta k překonání cizosti, bilingvní město*, Ústí nad Labem 1999, s. 194–200; *Jazyk spojující*, Bratislava 2000, s. 23–30; *Otřaženíje češko-německého bilingvismu v dovojennoj řeči žiteléj goroda Brno*, Moskva 2000, s. 213–219; *Termín obecná čeština a různost jeho chápání*, Brno 2000, s. 63–77 i inne) podjęła się badań w zakresie fonetyki i fonologii czeszczyzny, wydając pracę *Fonetika a fonologie českého jazyka* (Praha 1984), wielokrotnie później wznawianą jako podręcznik dla studentów bohemistyki (por. pierwsze nowe, rozszerzone wydanie *Fonetika a fonologie*. *Zvuková stavba současné češtiny*, Brno 1990, i następne), a także opracowując dział *Fonetika a fonologie* w gramatyce *Průruční mluvnice češtiny* wydanej w Pradze w 1995 r. (s. 21–63).

Należy tu przywołać także niektóre Jej artykuły z tego zakresu, jak choćby¹: *Úskali popisu zvukové roviny jazyka* (w: *Tradície a perspektívy gramatického výskumu na Slovensku*, Bratislava 2003, s. 53–60), *Zvuková stavba textů* (w: *Tváře češtiny*, Ostrava 2000, s. 119–138), *Nad mluvou města Brna (zdroje mluvy – stav – vývoj)* (w: *Mesto a jeho jazyk*, Bratislava 2000, s. 67–73), *Jazyk mládeže na Moravě („Naše řeč“ 1977, s. 113–118)*, *Individuální a obecné ve zvukové stylizaci* (w: *Stylistyka i pragmatyka*, Katowice 2001, s. 261–268) i inne.

Z tego nurtu także wyszły Jej zainteresowania gramatyką języka czeskiego. Poświęciła im nie tylko wiele artykułów, ale brała również udział w wielu programach badawczych, zakończonych wydaniem monografii czy słownika encyklopedycznego języka czeskiego, jak np. wspomniana wyżej *Průruční mluvnice češtiny* czy *Český jazyk na přelomu tisíciletí* (Praha 1997), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Český jazyk* (Opole 1998), *Encyklopedický slovník češtiny* (Praha 2002), *Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji* (Racibórz 2005).

Trzecim kręgiem zainteresowań Profesor Marii Krčmovej jest stylistyka. Ten problem przewijał się od początku Jej pracy naukowej. Wynikał on ze złożoności zjawiska, którego opracowania podjęła się Jubilatka jeszcze przy doktoracie. Jemu też pozostała wierna do dziś. Przywołajmy tutaj jedynie kilka artykułów z tego zakresu: *Slangové výrazivo jako součást zábavných textů* („Jazykověda. Linguistica Sborník prací FF OU” 2004, s. 213–220), *Stylistika, stylizace a spisovnost* (w: *Spisovnost a ne-spisovnost. Zdroje, proměny a perspektivy*, Brno 2004, s. 18–21), *Příznakovost a její specifika v morfologii* (w: *život s morfémami. Sborník studií na počest Zdenky Rusínové*, Brno 2004, s. 111–122), *Nová média – nové styly?* („Stylistyka” [Opole] 11, 2002, s. 349–360), *Участие звукового уровня текста в формировании стиля современных ораторских выступлений* (w: *Встречи этнических культур в зеркале языка*, Moskva 2002, s. 329–341), *Nejen lexikum* (w: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: pro a proti*, Bratislava 1999, s. 38–45), *Nové prvky ve spisovné češtině* („Poznańskie Spotkania Językoznawcze” V, 1999, s. 127–135), *Proměny stylových norem dnešní češtiny* (współautor J. Chloupek, „Jazykověda. Linguistica. Sborník prací FF OU” III, 1999, s. 89–100), *Rozbité zrcadlo. Nad textovou výstavbou současného popularizačního textu* (w: *Diskurs naukový – tradycja i zmiana*, Opole 1999, s. 271–281), *Rétorika mezi tradicí, přítomností a budoucností* (w: *Všeobecné retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*, Banská Bystrica 1999, s. 51–56) i inne. Efektem tych zainteresowań są następujące opracowania, których jest albo autorką, albo współautorką: *Stylistické minimum: základní pojmosloví a pracovní sešit pro seminář ze stylistiky* (Brno 1987), *Stylistika češtiny* (Praha 1991), *Stylistika současné češtiny* (Praha 1997), *Jazyk a kultura vyjadřování* (Brno 1998), *Argumentace a umění komunikovat* (Brno 1999), *Současná česká stylistika* (Praha 2003).

¹ Pełna bibliografia prac pani Profesor znajduje się w tomie „Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Rada jazykovědná” LIII, 2000.

Wiele uwagi również poświęciła Pani Profesor zagadnieniom dydaktyki. Jako pedagog, kształcący nie tylko studentów, ale także i młodsze kadry naukowe, pragnęła wskazać sposoby należytego przekazywania wiedzy językoznawczej. Jednak nie obca jej była dydaktyka wieku najmłodszego. Wystarczy przypomnieć dwa skrypty Jej autorstwa: *Poznávání společnosti a rozvíjení jazyka v předškolním věku* z roku 1980 i *Metodika jazykové výchovy v předškolním věku* wydane – podobnie jak poprzedni – w Pradze, ale tym razem w 1987 r. (2 wydanie w 1992 r.).

Pani Profesor pozostaje nadal bardzo aktywna. Podejmuje się nowych wyzwań naukowych, jak np. problemy badawcze „Język czeski w terminach i pojęciach językoznawczych” („Čeština v lingvistických pojmech”, ukończonego w 2000 r.), „Analiza komparatystyczna tekstów z funkcją informacyjną” („Komparativní studium věcných textů”, ukończonego w 2004 r.) czy „Dzieje czeskiej bohemistyki językoznawczej” („Dějiny české jazykovědné bohemisty”), nad którym obecnie pracuje.

Życzymy Pani Profesor dużo sił i wytrwałości, a nade wszystko zdrowia i cierpliwości, których w pracy naukowej nigdy za wiele!!

Mieczysław Balowski, Opole

Jubileusz Profesor Aleny Macurovej

3 czerwca tego roku Pani Profesor Alena Macurová, praska bohemistka, dyrektor Instytutu Języka Czeskiego i Teorii Komunikacji Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Karola w Pradze, będzie obchodzić swój jubileusz.

Studia bohemistyczne rozpoczęła na Uniwersytecie Karola w Pradze. Tutaj też po uzyskaniu tytułu magistra filologii czeskiej w 1968 roku podjęła pracę zawodową jako asystent w Katedrze Języka Czeskiego. Rok później uzyskała tytuł akademicki doktora filozofii (PhDr.). Z tą uczelnią związała całe swoje dotychczasowe życie. Na Uniwersytecie Karola bowiem uzyskała wszystkie stopnie naukowe (doktora nauk humanistycznych w zakresie języka czeskiego w roku 1989, habilitację obroniła w 1991 roku i otrzymała tytuł docenta języka czeskiego) i tytuł naukowy profesora języka czeskiego (w 1995 roku). Tutaj też obecnie kontynuuje swoje badania bohemistyczne. Zajmuje się stylistyką (a dokładniej stylem artystycznym), tekstologią i teorią komunikacji oraz komunikacją z niesłyszącymi.

Profesor Alena Macurová jest także członkiem wielu towarzystw naukowych, jak np. Towarzystwa Językoznawczego Republiki Czeskiej (Jazykovědné sdružení ČR), Praskiego Koła Lingwistycznego (Pražský lingvistický kroužek), Koła Przyjaciół Języka Czeskiego przy UK w Pradze (Kruh přátel českého jazyka) i rad redakcyjnych następujących czasopism naukowych: „Slovo a slovesnost”, „Bohemistyka”, „Čeština doma a ve světě”.

Od początku jej zainteresowania naukowe oscylowały wokół stylistyki języka czeskiego (już jako studentka interesowała się tą problematyką). Jej pierwsze monografie dotyczą stylu artystycznego czeskich powieści (*Výstavba a smysl Vančurova Rozmarného léta*, Academia, Praha 1981) oraz zagadnień teorii komunikacji (*Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech*, UK, Praha 1983). Późniejsze prace Badaczki w postaci artykułów (np. *Jazyk, styl, smysl, text – a stylistika*, „Slovo a slovesnost” LIV, 1993, s. 279–286; *Soužití a střet. Ke stylu vícejazyčného textu*, „Stylistika” V, 1996, s. 164–182; *Poznámky k žánru soukromého dopisu*, „Sborník prací Filozoficko-přírodovědné fakulty Slezské univerzity v Opavě. Řada jazykovědná” D3, 2003, s. 57–65; *Já jako někdo jiný? Proměny korespondujícího »já«*, „Bohemistyka” 2003, nr 3, s. 201–218 i inne) czy monografi (np. *Řeč dopisů a řeč v dopisech Boženy Němcové*, Praha 2001) są również poświęcone analizie stylu artystycznego, niekiedy (jak w przypadku ostatniej monografii) także wykorzystywaniu innych kodów (w tym języków niemieckiego i słowackiego) do celów stylizacji językowej.

Z problematyki stylu artystycznego wyszły kolejne dwa kręgi zainteresowań Profesor Aleny Macurovej, a mianowicie język i pragmatyka przekładu (por. prace *Nad jazykem současného překladu*, [w:] *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*, Praha 1995, s. 246–249; *Překlad jako první interpretace textu*, [w:] *Antologie teorie uměleckého překladu*, Ostrava, s. 238–242) oraz teoria komunikacji (np. *Text a komunikace*, Praha 1993; *O výchově ke komunikaci*, „Naše řeč” 2000, nr 4, s. 201–204; »Our« vs. »their« language. *The problems of cross-cultural understanding*, [w:] *Sign Language, Deaf Culture & Bilingual Education*, Zagreb 2004, s. 95–100 i inne).

Teoria komunikacji była inspiracją dla Profesor Aleny Macurovej do badania jednego z jej aspektów, a mianowicie komunikacji w sytuacji niewerbalnej (por. np. artykuły: *Aktuální problémy komunikace, kultury a vzdělávání neslyšících*, „Speciální pedagogika” 2001, nr 4, s. 248–251; *...protože já bavím spolu vypravovat. Komunikace v dopisech českých neslyšících*, „Slovo a slovesnost” 1995, s. 23–33; *Gesta, jejich původ a výskyt*, „Čeština doma a ve světě” 1996, nr 1, s. 12–13; *O komunikaci beze slov*, „Čeština doma a ve světě” 1998, nr 2, s. 113–114; *Jazyk a hluchota*, „Slovo a slovesnost” 2001, s. 92–104). Był to problem ważny i naglący, ponieważ w tym czasie w Czechach powstawał czeski język migowy, bazujący na werbalnym języku czeskim (por. np. *Čeština a čeští neslyšící*, „Čeština doma a ve světě” 1994, nr 3, s. 175–177; *Nová slova já neznám. Slovo (a jazyk) v dopisech neslyšících Čechů*, „Čeština doma a ve světě” 1998, nr 2, s. 109–112; *O znakovém jazyce v základní jazykové příručce*, „Speciální pedagogika” 1998, nr 1, s. 55–58; *Poznáváme český znakový jazyk. Slovesa a jejich typy*, „Speciální pedagogika” 2002, nr 5, s. 285–296; *Poznáváme český znakový jazyk. Vyjadřování času*, „Speciální pedagogika” 2003, nr 2, s. 89–98; *Nakročení k diskusí*, „Speciální pedagogika” 2004, nr 1, s. 83–86; *Poznáváme český znakový jazyk. Poznámky k vyjadřování mnohosti*, „Speciální pedagogika” 2004, nr 2, s. 107–126; *Poznáváme český znakový jazyk. Klasifikátorové tvary ruky*, „Speciální pedagogika” 2005, nr 4, s. 22–35 i inne).

Problem języka niesłyszących stał się dla Profesor Aleny Macurovej na wiele lat najważniejszym zagadnieniem badawczym. Jemu poświęciła wiele artykułów i dwie, ostatnie prace zwarte: monografię (*Jazyk znakový*, Praha 2002) oraz podręcznik (*Rozumíme česky. Učebnice pro neslyšící*, Praha 2003; współautorka). Jest także Autorką hasła *język znakovy* w encyklopedycznym słowniku języka czeskiego (*Jazyk znakový*, [w:] *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha 2002, s. 194–195).

Z okazji Jubileuszu życzymy Pani Profesor niekończącej się energii się do dalszych badań oraz wielu sukcesów w pracy naukowej.

Grażyna Balowska, Opole